

Toelichting Kunst & Cultuur

Toelichting op het voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur

curriculum.nu

VANDAAG WERKEN AAN HET ONDERWIJS VAN MORGEN

Het is belangrijk om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. Daarom hebben we in Nederland wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in de vorm van kerndoelen en eindtermen: het curriculum. Deze landelijke doelen zijn dertien jaar geleden voor het laatst vastgesteld. Om het curriculum te actualiseren, hebben leraren en schoolleiders voor negen leergebieden voorstellen gedaan die de basis vormen voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Deze leergebieden zijn Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Burgerschap, Digitale geletterdheid, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur en Bewegen & Sport.

In de periode maart 2018 tot oktober 2019 hebben zij in ontwikkelteams per leergebied de benodigde kennis en vaardigheden bepaald. Zij waren hierbij zelf aan zet, mét de inbreng van wetenschappers, lerarenopleidingen, vervolgonderwijs, scholen en vakverenigingen. Ook haalden zij feedback op bij leraren, ouders, leerlingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De ontwikkelteams werden ondersteund door leerplanspecialisten.

Op basis van de aangereikte feedback en inzichten uit literatuur zijn de ontwikkelteams tot hun voorstel gekomen. In dit document vindt u een toelichting op het voorstel van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur. In deze toelichting beschrijft het team de keuzes die zij gemaakt hebben om tot een visie, grote opdrachten en bouwstenen voor hun leergebied te komen en de bronnen die zij daarbij hebben benut. Ook licht het team de opbouw van de doorlopende leerlijn toe en de samenhang tussen de verschillende onderdelen en met andere leergebieden. Het voorstel zelf vindt u in het document 'Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Kunst & Cultuur'. Het voorstel van het leergebied Kunst & Cultuur staat niet op zichzelf. Het kent veel verbindingen met de andere leergebieden. Deze staan beschreven in de toelichting van het leergebied Kunst & Cultuur. Ook op www.curriculum.nu/kunst-cultuur kunt u een beeld krijgen hoe het leergebied Kunst & Cultuur samenhangt met andere leergebieden. Onder verantwoording-kunst-cultuur vindt u de verantwoording van het team over de gemaakte keuzes en de verslagen naar aanleiding van de consultatierondes.

Inhoudsopgave

1. Toelichting visie.....	4
2. Toelichting grote opdrachten	8
2.1 Verbinding visie en grote opdrachten van het leergebied Kunst & Cultuur	9
2.2 Opbouw en samenhang van de grote opdrachten	10
2.3 Literatuur die van invloed is geweest om te komen tot grote opdrachten	11
2.4 Samenhang tussen leergebieden	11
3. Toelichting bouwstenen.....	12
3.1 Van grote opdrachten naar bouwstenen	13
3.2 Verbinding tussen grote opdrachten en bouwstenen	13
3.3 Literatuur die van invloed is geweest om te komen tot bouwstenen	14
3.4 Brede vaardigheden in bouwstenen	14
3.5 Doorlopende leerlijn	16
3.6 Samenhang binnen leergebied en voorbeelduitwerkingen	17
3.7 Samenhang tussen leergebieden op het niveau van bouwstenen	23
3.8 Mondiale thema's in het leergebied Kunst & Cultuur	27
4. Aanbevelingen bovenbouw vmbo, havo en vwo	28
5. Randvoorwaarden	32
6. Bronnenlijst	34
Bijlage A Begrippenlijst.....	41
Bijlage B. Meer lesvoorbeelden	44

1. TOELICHTING VISIE

De visie beschrijft hoe het leergebied Kunst & Cultuur bijdraagt aan wat leerlingen in primair, speciaal en voortgezet (speciaal) onderwijs nodig hebben om te leren, werken en leven in de toekomstige samenleving. In de visie schetsen we, het ontwikkelteam Kunst & Cultuur, eerst de reikwijdte van het huidige onderwijs in kunst en cultuur. Vervolgens geven we aan hoe kunst zich verhoudt tot cultuur. Daarna hebben we de relevantie van het leergebied uitgewerkt en vakinhoudelijke ontwikkelingen beschreven. Tot slot zijn de bijdragen van het leergebied aan de drie hoofdoelen van het onderwijs geformuleerd. De visie maakt duidelijk vanuit welk perspectief we de grote opdrachten en bouwstenen hebben uitgewerkt. In deze paragraaf verhelderen en onderbouwen we de visie.

1.1. Inhoudelijke overwegingen bij het komen tot een visie

Conform de opdracht hebben we bij het opstellen van de visie, de werkwijze van de leraar en de kerndoelen van het leergebied Kunst & Cultuur als vertrekpunt genomen. Het huidige curriculum voor kunst en cultuur (primair, speciaal onderwijs en onderbouw voortgezet (speciaal) onderwijs) gaat uit van kerndoelen voor het leergebied als geheel. Vanuit huidige kerndoelen gezien omvat het leergebied Kunst & Cultuur: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, drama, muziek en cultureel erfgoed (primair onderwijs). Scholen kunnen zelf kiezen of zij in leergebieden, vakken of projecten werken. Alleen de bovenbouw van het voortgezet onderwijs kent formeel afzonderlijke vakken (Kamerstukken II, 2018). In de bovenbouw van havo en vwo kunnen leerlingen naast het verplichte vak CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) kiezen uit kunstvakken 'oude stijl' bestaande uit tehatex en muziek en/of kunstvakken 'nieuwe stijl' met Kunst (algemeen) en Kunst (- beeldend, - dans, - drama en - muziek). In alle leerwegen van het vmbo is het examenprogramma Kunstvakken inclusief CKV verplicht en kunnen leerlingen in de gemengde en theoretische leerweg examen doen in beeldende vorming, muziek, dans en drama.

Onze opdracht was een uitwerking te maken voor het leergebied als geheel, samenhang en doorlopende leerlijnen te bevorderen en overlappendheid te voorkomen. Om het eigene van elk van de kunstvakken te benadrukken, maar ook ruimte te geven aan nieuwe disciplines hebben we er voor gekozen de specifieke uitingsvorm van elk van de disciplines te benoemen. Het gaat om '(bewegend) beeld, klank, woord en met beweging in relatie tot de ruimte of omgeving'. (Bewegend) beeld verwijst naar film en beeldende vorming, klank is de uitingsvorm van muziek en theater, poëzie en dans worden gevat in de zinsnede 'woord en met beweging in relatie tot de ruimte of omgeving'. Erfgoed als onderdeel van cultuur wordt in het leergebied Kunst & Cultuur opgevat als erfgoed binnen de kunstzinnige context. Wij willen benadrukken dat alle disciplines van even groot belang zijn voor de ontwikkeling van de leerling.

In de visie is uitgewerkt hoe kunst zich verhoudt tot cultuur. Wij hanteren de volgende brede definitie van cultuur: 'cultuur is alles wat mensen denken, doen en maken (in heden en verleden) en de betekenis die mensen daaraan geven'. Kunst en erfgoed is als uiting van menselijk handelen een specifiek onderdeel van cultuur. We hebben voor deze definitie afstemming gezocht met andere leergebieden (Nederlands, Moderne vreemde talen, Mens & Maatschappij en Burgerschap).

Heel bewust hebben we gekozen voor de termen maken, meemaken en betekenis geven in plaats van productie, receptie en reflectie. Deze termen sluiten tevens aan bij de actuele ontwikkelingen in de sector (denk aan makermovement, fablabs) en spreken voor zich. In plaats van 'reflectie' hanteren wij de term 'betekenis geven'. De ervaring leert dat het huidige begrip 'reflectie' in de praktijk uitgelegd wordt als 'reflectie op het (werk)proces en het product'. Ook in de gehanteerde brede vaardigheden wordt 'reflectie' uitgelegd als onderdeel van 'manieren van jezelf kennen'. 'Betekenis geven' staat voor onder meer, het inhoudelijk bevragen, onderzoeken, analyseren en waarderen van uitingen van kunst en cultuur.

Het definitieve voorstel voor het leergebied Kunst & Cultuur gaat uit van een benadering waarbij de artistieke ontwikkeling hand in hand gaat met de creatieve ontwikkeling en er een wisselwerking is tussen theorie en praktijk. Dit komt tot uiting in het onderliggende kader bestaande uit de twee inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het meemaken of ervaren van kunst kan een bron van inspiratie zijn voor het maakproces. Andersom kan het maken aanleiding zijn voor een

kunsttheoretische verrijking of verdieping. Het 'maken en betekenis geven' is meer dan de huidige kern- doelen gericht op artistieke expressie en ontwikkeling van creativiteit. Kenmerkend voor dit proces in het leergebied Kunst & Cultuur is dat leerlingen leren nieuwsgierig zijn, zich laten inspireren, experimenteren, doorzetten, verbeeldingskracht gebruiken, technieken en vaardigheden beheersen en reflecteren op het werk- en leerproces. Nieuw is dat leerlingen meer dan nu het geval is verbanden leren leggen tussen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. De praktijk en theorie zijn meer in balans.

1.2. Literatuur die van invloed is geweest om te komen tot een visie

Vanwege de leesbaarheid van de tekst zijn, zijn geheel in lijn met de opdracht van curriculum.nu, geen bronnen verwerkt in het definitieve voorstel van het leergebied. Uit de literatuurlijst blijkt welke bronnen ons geïnspireerd hebben en welke wij gebruikt hebben. Wij hebben om te beginnen alle visiedocumenten van de vakverenigingen geraadpleegd, definities van cultuurwetenschappers over cultuur bestudeerd en actuele theorieën, opvattingen en onderzoeken die er in het land zijn over onderwijs in kunst en cultuur geraadpleegd (zoals cognitieve ontwikkeling binnen cultuuronderwijs, remixing the art curriculum, authentieke kunsteducatie, art based learning, altermoderne kunsteducatie, hybride kunsteducatie). Wij hebben ons verdiept in diverse buitenlandse curricula en een groot aantal curriculumdocumenten van culturele instellingen en hogescholen bestudeerd. Daarnaast hebben wij (inter)nationale literatuur bestudeerd over de relevantie, het specifieke en het effect van onderwijs in kunst en cultuur. Steeds is dankbaar gebruik gemaakt van publicaties van verschillende Nederlandse expertisecentra. Wij hebben ons niet alleen via literatuur, maar ook door middel van gesprekken met experts verdiept in verschillende onderwerpen. Zo is gesproken over de ontwikkelingen in het leergebied, de ontwikkeling van creativiteit, embodiment, STEAM-education, kunst en wetenschap, kunst en nieuwe media en de rol van de artistieke onderzoeksbenadering. Er is met erfgoedexperts gesproken over de ontwikkelingen binnen erfgoed en het begrip erfgoedwijsheid is bestudeerd. Wij hebben veel profijt gehad van de gesprekken met wetenschappers en experts over de inhoud van het leergebied en dankbaar gebruik gemaakt van de feedback op de tussenproducten en de input tijdens de vele (consultatie)bijeenkomsten.

De volgende literatuur is van invloed geweest bij het opstellen van een visie:

1. Bij de bepaling van de definities en de beschrijving van de relevantie van kunst en cultuur is gebruik gemaakt van onder meer de inzichten van: Elfland (2002); Eisner (2002); Gompertz (2012); Van Heusden (2010); Hetland, Winner, Veenema & Sheridan (2007); Van Maanen (z.d.); Monsma (2017); Nussbaum (2011); Vuijk (2017);
2. De beschrijving van de vakinhoudelijke ontwikkeling is onder meer gebaseerd op de bestudering van: Groenendijk, Hoekstra & Klatser (2013); Heijnen (2015); Van de Kamp (2010); KVDO opleidingsprofielen (2016, 2018); Marshall (2014); Neele (2019); Wagner & Schönau (2016).
3. Bij de paragraaf over het leergebied kunst en cultuur is gebruik gemaakt van de volgende literatuur over (de ontwikkeling van) creativiteit: Buisman, Boogaard, Loon-Dijkers & Schooten (2017); Csikszentmihalyi (2011); Dreu, Casten & Slighte (2016); Geest, Nagtzaam, Nobel & Schouten (2015); Jong (2017); Van de Kamp (2017); Kupers & Van Geert (2017); Potters & Lutke (2018); Weterings & Plamper (2016);
4. Voor het onderliggend kader bestaande uit 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven' zijn de curricula bestudeerd van Australië, British Colombia, Finland, Ierland, Schotland, Singapore, Vlaanderen, New Zeeland, United Kingdom.
5. Bij de paragraaf over de drie hoofddoelen van het onderwijs is gebruik gemaakt van de KVDO opleidingsprofielen (2016, 2018); HBO-raad (2011, 2012a, 2012b, 2012c, 2012d, 2012e, 2012f, 2018); Biesta (2015, 2017); Verhoeven, Poorthuis & Volman (2016).

2.
**TOELICHTING
GROTE
OPDRACHTEN**

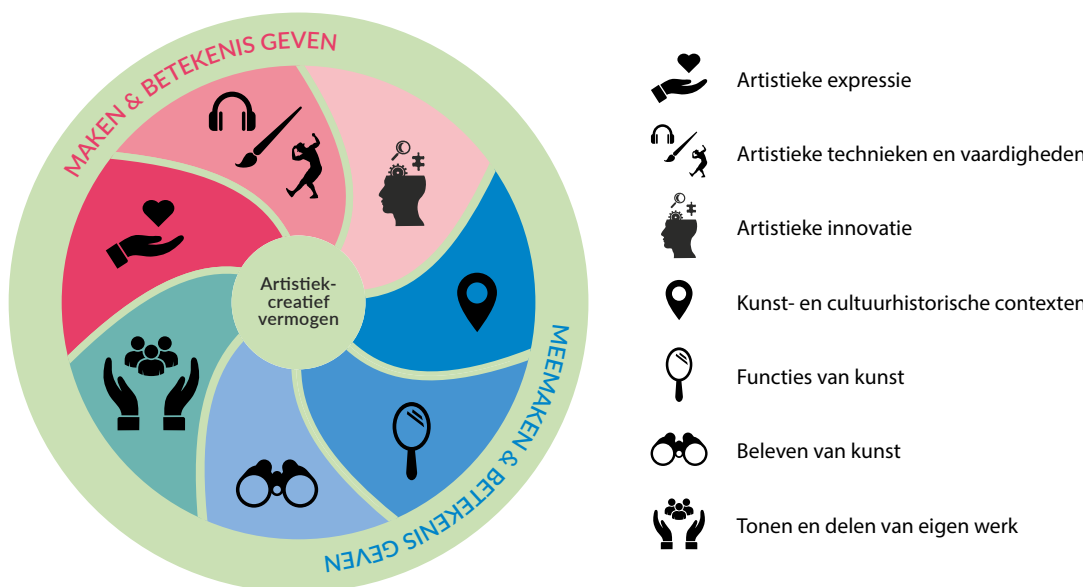
2.1 Verbinding visie en grote opdrachten van het leergebied Kunst & Cultuur

Grote opdrachten beschrijven de kern van wat leerlingen vanuit het perspectief van het leergebied nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen en om in de wereld adequaat te kunnen handelen. Wij hebben de opdracht gekregen om 10 tot 15 grote opdrachten te formuleren. Hiervoor zijn de volgende criteria gehanteerd: de grote opdrachten hebben een onderbouwde relatie met de visie, omvatten het hele leergebied, geven de essentie weer van leergebied en zijn voor zover mogelijk herkenbaar en bruikbaar voor alle disciplines in het leergebied. De grote opdrachten zijn te vertalen naar en uit te werken in kennis en vaardigheden voor primair, speciaal en onderbouw voortgezet (speciaal) onderwijs. Dit zijn de bouwstenen. Voor het leergebied Kunst & Cultuur zijn acht samenhangende grote opdrachten ontwikkeld langs de in de visie uitgewerkte inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Hiertussen leren leerlingen betekenisvolle verbanden leggen.

De grote opdrachten hebben de volgende titels:

1. Artistiek-creatief vermogen (maak- en denkstrategieën)
2. Artistieke expressie
3. Artistieke technieken en vaardigheden
4. Artistieke innovatie
5. Kunst- en cultuurhistorische contexten
6. Functies van kunst
7. Beleven van kunst
8. Tonen en delen van eigen werk

De eerste grote opdracht (ontwikkel artistiek-creatief vermogen) is de kern van het leergebied en moet gezien worden als basis voor alle grote opdrachten. Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke maak- en denkstrategieën in het leergebied Kunst & Cultuur. Grote opdrachten 2 tot en met 4 richten zich op het 'maken en betekenis geven', grote opdrachten 5 tot en met 7 gaan over 'meemaken en betekenis geven'. Als belangrijk aspect van het leergebied staat in de laatste grote opdracht (8) het presenteren en opvoeren centraal (zie onderstaande visualisatie).

2.2 Opbouw en samenhang van de grote opdrachten

Het onderliggend kader is uitgewerkt in acht grote opdrachten die in relatie tot elkaar in de praktijk vakoverstijgend of vakspecifiek ingevuld kunnen worden. De grote opdrachten 'maken en betekenis geven' vormen de basis voor de doorlopende leerlijn naar de praktijkvakken in de bovenbouw. Grote opdrachten 'meemaken en betekenis geven' richten zich op ervaringen, vragen stellen, betekenis geven en waarderen. Leerlingen ervaren dat kunst en uitingen van kunst en cultuur, onderdeel zijn van hun identiteit en cultuur. Alle grote opdrachten geven in primair, speciaal en onderbouw voortgezet (speciaal) onderwijs richting aan onderwijs in de kunstpraktijk en aan onderwijs in kunst- en cultuurtheorie en hebben een functie in de doorlopende leerlijn naar de bovenbouw van vmbo, havo en vwo. Grote opdrachten 2 tot en met 4 bereiden leerlingen voor op de praktijk van de kunstvakken in de bovenbouw, terwijl grote opdrachten 5 tot en met 7 relevant zijn voor de theorie van de kunstvakken en culturele en kunstzinnige vorming in vmbo, havo en vwo.

Wij hebben besloten dat artistieke innovatie (grote opdracht 4) een belangrijk onderdeel is van het leergebied en een eigen grote opdracht verdient. Dit is een nieuw element ten opzichte van de huidige kerndoelen en eindtermen. Kunst gaat op een andere manier met innovatie om dan bijvoorbeeld technische vakken en vraagt andere denkprocessen. Daarmee is het een wezenlijk onderdeel van het leergebied Kunst & Cultuur. In toenemende mate werken kunstenaars en wetenschappers samen rond grote thema's. Ze problematiseren onderwerpen, inspireren elkaar, leren van elkaars denk- en werkwijzen en/of werken samen aan oplossingen. Die samenwerking kan onder andere door de artistieke of kwalitatieve onderzoeksbenadering vanuit het kunstdomein leiden tot verrassende inzichten of vernieuwingen. Dit kan leiden tot een grote opdracht gericht op nieuwe maak- en ontwerpprocessen. Dit biedt tevens de mogelijkheid te werken aan actuele vraagstukken en mondiale thema's, op het snijvlak van disciplines en vakken.

2.3 Literatuur die van invloed is geweest om te komen tot grote opdrachten

Per grote opdracht wordt hieronder de literatuur weergegeven die van invloed is geweest op de inhoud.

1. **Artistiek-creatief vermogen (maak- en denkstrategieën):** Buisman, Boogaard, Loon-Dikkers & Schooten (2017); Csikszentmihalyi (2011); Dreu, Casten & Sligte (2016); Geest, Nagtzaam, Nobel & Schouten (2015); Heijdanus - de Boer, Nunen & Valenkamp (2014); Jong (2017); Van de Kamp (2017); Kupers & Van Geert (2017); Marzana & Heflebower (2012); Potters & Lutke (2018), Verhoeven (1967); Weterings & Plamper (2016); Westerbeek (2015) en syllabi examenprogramma's Kunstvakken.
2. **Artistieke expressie:** visiedocumenten vakverenigingen BDD (2018); BDD, VLS & VONKC (2018); VONKC BK&V (2018); VONKC dans (2018); VLS (2018).
3. **Artistieke technieken en vaardigheden:** visiedocumenten vakverenigingen BDD (2018); BDD, VLS & VONKC (2018); VONKC BK&V (2018); VONKC dans (2018); VLS (2018).
4. **Artistieke innovatie:** Neele (2019).
5. **Kunst- en cultuurhistorische contexten:** Bal (2018); Barret (2010); Boxtel (2009); Erfgoededucatie (2018); Havekes (2009); Havekes, Coppen, Luttenberg & Van Boxtel (2012); Havekes (2015); Merleau-Ponty (2017); VNK-e (2018).
6. **Functies van kunst:** Bal (2018); Havekes (2009); Havekes, Coppen, Luttenberg & Van Boxtel (2012); Havekes (2015); VNK-e (2018); VONKC (2012).
7. **Beleven van kunst:** Armstrong (2006); Brinkman, Miedema & Schreuder (2017); Ganzeboom, Haanstra, Damen & Nagel (2003); examenprogramma en handreiking CKV havo/vwo.
8. **Tonen en delen van eigen werk:** Wagner, (eds.) & Schönau, D (2016).

2.4 Samenhang tussen leergebieden

In de uitwerking van de visie naar grote opdrachten en bouwstenen is gebleken dat er op verschillende niveaus samenhang tussen leergebieden mogelijk is. Die samenhang kan betrekking hebben op een van de mondiale thema's (globalisering, duurzaamheid, technologie en gezondheid/welzijn), op contexten, definities en begrippen en op vaardigheden. De samenhang wordt in het volgende hoofdstuk geconcretiseerd.

3.
**TOELICHTING
BOUWSTENEN**

3.1 Van grote opdrachten naar bouwstenen

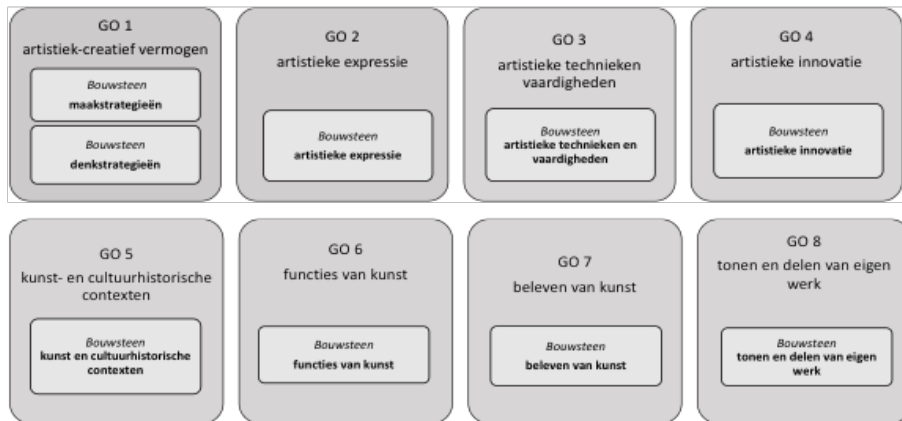
Op basis van de visie en de grote opdrachten hebben wij de opdracht gekregen bouwstenen te ontwikkelen. De bouwstenen hebben betrekking op het leergebied als geheel en vormen, samen met de visie en de grote opdrachten, input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Bouwstenen beschrijven de meest typerende kennis en vaardigheden in termen van aanbod. Het gaat om een globale beschrijving van wat minimaal nodig is om in bouwstenen de doorlopende leerlijn zichtbaar te maken. Elke bouwsteen bestaat uit een korte inleidende tekst en een opsomming van kennis en vaardigheden (ca. 6 bullits). De kenniscomponent omvat feitenkennis, conceptuele kennis, procedurele kennis en metacognitieve kennis (Krathwohl & Anderson, 2009). In onderstaande opsomming staan enkele voorbeelden, waarbij moet worden opgemerkt dat deze vaak onder meerdere categorieën vallen, afhankelijk van de focus van de doelstellingen.

Voorbeelden van soorten kennis in de bouwstenen:

- **Feitenkennis** die belangrijk is voor het leergebied Kunst & Cultuur gaat bijvoorbeeld over vaktaal en vakbegrippen herkennen en benoemen of toepassen. Denk bijvoorbeeld aan ritme, textuur, kleur, toon, ruimte, monoloog, dialoog. Het herkennen van bijvoorbeeld muziekinstrumenten en dansstijlen. Het kunnen duiden in tijd en plaats van stijlen en stromingen valt ook onder feitenkennis.
- **Conceptuele kennis of begripkennis** gaat over relaties of onderlinge verbanden en over abstracte begrippen. Denk dan aan de relatie tussen materie-vorm-betekenis, tijd- kracht- ruimte, klank - vorm - betekenis. Het leggen van verbanden en relaties tussen bijvoorbeeld genres, stijlen en stromingen valt onder conceptuele kennis.
- **Procedurele kennis** heeft betrekking op bijvoorbeeld het iteratief proces, het gebruiken van maak- en denkstrategieën bij het uitvoeren van artistiek creatief onderzoek. Het gebruiken van kijk- en luisterstrategieën bij het analyseren van een muziekstuk of een voorstelling, het beschouwen van een object.
- **Metacognitieve kennis** gaat over kennis over kennis en over leren leren, de zelfkennis die nodig is wanneer de leerling reflecteert op zijn eigen leer- en werkproces bij het maken van een kunstwerk of dansvoorstelling of het doen van onderzoek. Wat is geleerd, welke kennis is gebruikt, waar ging het goed, wat kan anders?

3.2 Verbinding tussen grote opdrachten en bouwstenen

Met uitzondering van de grote opdracht 'artistiek-creatief vermogen' zijn alle grote opdrachten uitgewerkt in één set bouwstenen, bestaande uit drie fasen. De grote opdracht over artistiek-creatief vermogen is uitgewerkt in twee sets van bouwstenen, namelijk maakstrategieën en denkstrategieën. Nieuw ten opzichte van de huidige kerndoelen voor het leergebied is dat de denkstrategieën benoemd zijn. Tot nu toe is binnen het leergebied onvoldoende onderkend dat 'denken' een belangrijk element is binnen de kunstvakken. Door denkstrategieën apart te benoemen krijgt het de aandacht die het verdient. Redenerend vanuit een samenhangend onderwijsprogramma kunnen maakstrategieën niet zonder denkstrategieën maar denkstrategieën wel zonder maakstrategieën toegepast worden. In totaal zijn voor het leergebied Kunst & Cultuur negen bouwstenen ontwikkeld.

3.3 Literatuur die van invloed is geweest om te komen tot bouwstenen

Voor de verdeling van kennis en vaardigheden over de verschillende fases is gebruik gemaakt van de handreiking ontwikkelingspsychologie (curriculum.nu, 2018) die als gemeenschappelijk referentiekader door alle ontwikkelteams gebruikt wordt. Aan de handreiking, gebaseerd op het standaardwerk van Feldman (2016) hebben ook prof. dr. Eveline Crone (Universiteit Leiden), prof. dr. Rob Martens en prof. dr. Luc Stevens (beiden van het NIVOZ) een bijdrage geleverd. Daarnaast hebben wij het werk bestudeerd van Van Heusden (2010), Van Heusden, Tans & Rass (2016), Van der Hoeven, Sluijsmans, Van de Vorle & Van Heusden (2014); Konings & Van Heusden (2013). Voor de bouwstenen zijn diverse (inter)nationale curriculumdocumenten bestudeerd. Uit eigen land zijn dit: kerndoelen leergebied Kunst & Cultuur, leerplankader kunstzinnige oriëntatie (SLO), leerplankaders ontwikkeld dankzij de subsidieregeling Cultuureducatie met Kwaliteit, Leerplan in Beeld (SLO), Tule, VONK (2012); examenprogramma's en syllabi kunstvakken (vmbo, havo/vwo). Uit het buitenlandse betreft het de curriculumdocumenten van: Australië, British Colombia, Finland, Ierland, Schotland, Singapore, Vlaanderen, New Zeeland, United Kingdom en het programma van het international Baccalaureate.

3.4 Brede vaardigheden in bouwstenen

In de grote opdrachten zijn per grote opdracht de meest relevante brede vaardigheden benoemd. Deze vaardigheden krijgen een leergebiedspecifieke inkleuring in de bouwstenen. De brede vaardigheid 'sociale en culturele vaardigheden' is bijvoorbeeld zichtbaar in bouwsteen 7.1 waarin de beleving van kunst en cultuur centraal staat. Hierbij leren leerlingen onder andere dat kunst vanuit meerdere perspectieven ervaren, geïnterpreteerd en gewaardeerd kan worden. Ze leren kunst en cultuur vanuit verschillende perspectieven te bevragen en een beargumenteerd standpunt in te nemen. Bij de selectie van brede vaardigheden hebben alle ontwikkelteams gebruik gemaakt van de handreiking brede vaardigheden. Deze handreiking onderscheidt de volgende brede vaardigheden:

Manieren van denken en handelen

1.1 Creatief denken en (praktisch) handelen

1.2 Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen

1.3 Kritische denken

Manieren van omgaan met anderen

2.1 Communiceren

2.2 Samenwerken

2.3 Sociale en culturele vaardigheden

Manieren van jezelf kennen

3.1 Zelfregulering

3.2 Oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan

3.3 Ondernemend denken en handelen

Per grote opdracht zijn steeds de meest typerende brede vaardigheden geselecteerd.

		... denken en handelen			... omgaan met anderen			... jezelf leren kennen		
		1.1	1.2	1.3	2.1	2.2	2.3	3.1	3.2	3.3
Bouwstenen	1.1	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	1.2	x		x	x	x		x	x	
	2.1	x		x	x	x				
	3.1				x	x				
	4.1	x	x	x		x	x			x
	5.1			x	x	x			x	
	6.1			x	x		x		x	
	7.1			x	x	x	x			
	8.1	x	x	x	x	x	x	x	x	x

3.5 Doorlopende leerlijn

Bouwstenen geven voorbeeldmatig inzicht in de opbouw van de kennis en vaardigheden gedurende de verschillende fasen van het onderwijs. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen fase 1, het jongere kind en fase 2, het oudere kind. Bij de uitwerking van de bouwstenen is het uitgangspunt gehanteerd dat de overgang tussen fase 1 en fase 2 rondom leerjaar 4 ligt, wetend dat het in de praktijk een vloeiende overgang betreft. Voor de bouwstenen vo staat fase 3 voor de onderbouw vo en fase 4 voor de bovenbouw. Voor de bovenbouw zijn in plaats van bouwstenen richtinggevende aanbevelingen gemaakt voor de herziening van de eindtermen.

Bij de beschrijving van de kennis en vaardigheden in de bouwstenen is in acht genomen dat de ontwikkeling van leerlingen grotendeels concentrisch verloopt. In elke volgende fase is er sprake van een combinatie van verwerving van nieuwe kennis, vaardigheden en van versterking of versteviging en verdieping van bestaande kennis en vaardigheden.

Complexiteit

De fasering in de bouwstenen geven globaal zicht op de ontwikkeling van leerlingen. Gedurende de gehele onderwijsloopbaan blijven leerlingen zich ontwikkelen als zij op een niveau uitgedaagd worden dat net buiten het bereik ligt van wat zij op eigen kracht kunnen. Per leerling kunnen er verschillen zijn. Per bouwsteen is hierover voorbeeldmatig aangegeven hoe groei kan plaatsvinden.

- van een beperkt aanbod van materialen en middelen naar een groter aanbod van materialen en middelen waaruit leerlingen kunnen kiezen (1.1);
- vanuit eigen perspectieven betekenis geven aan kunst naar betekenis geven aan kunst vanuit verschillende perspectieven (1.2);
- van persoonlijke ervaringen naar collectieve ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën (2.1);
- van op speelse wijze eigen ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën vormgeven naar bewust verhalen met zeggingskracht en betekenisvol vormgeven (2.1);
- van spelend kennis maken met technieken en vaardigheden naar bewust kennis en vaardigheden gebruiken om uiting te geven aan ervaringen, gevoelens, opinies en verhalen (3.1);
- van enkelvoudige kleine vraagstellingen naar complexe ethische vraagstellingen (4.1);
- van het oplossen van problemen (problem solving), naar het formuleren van problemen dan wel vraagstukken (problem finding) (4.1);
- vanuit het werken met eenvoudige technieken naar het werken met onbekende/nieuwe technieken en een combinatie daarvan (4.1);
- van het onbevragen bevragen van kunst naar het wetenschappelijk bevragen van kunst (5.1);
- van het onbevragen onderzoeken van kunst naar het bewust onderzoeken en betekenis geven aan kunst (5.1);
- van een beperkte beheersing van vaktaal naar een omvangrijker beheersing van vaktaal (6.1);
- van herkenbare functies van kunst naar minder herkenbare functies van kunst (6.1);
- vanuit de eigen belevingswereld, eigen omgeving naar minder bekende culturen, mondiaal perspectief (7.1);
- vanuit het beschouwen van de eigen context en perspectief naar meerdere, verschillende (kunst- en cultuurhistorische) contexten en perspectieven (7.1)
- van een kleine en korte presentatie voor een bekend publiek (medeleerlingen) naar een grotere en langere presentatie voor een publiek van buiten (8.1);
- van een beperkte verantwoordelijkheid voor de organisatie van een eenvoudige presentatie naar een volledige verantwoordelijkheid voor de organisatie van een complexe presentaties (8.1).

3.6 Samenhang binnen leergebied en voorbeelduitwerkingen

In deze paragraaf laten we zien dat onderwijs ontstaat door bouwstenen te combineren. In principe zijn alle combinaties van bouwstenen mogelijk waarbij bouwsteen 1.1. al of niet in combinatie met 1.2 steeds het fundament vormen. Er is ruimte om accenten te leggen en verbindingen te maken. Het meemaken van, of kijken en luisteren naar kunst en cultuur kan een bron van inspiratie zijn voor en tijdens het maakproces. Het maken kan aanleiding zijn voor een kunsttheoretische verrijking of verdieping. Voor de verschillende fasen hebben we om een indruk te geven van de mogelijkheden enkele kunstvakspecifieke en kunstvakoverstijgende lesvoorbeelden uitgewerkt. Meer voorbeelden staan in bijlage 1.

Enkele illustraties voor Fase 1

Titel	Mag ik meedoen?
Fase	1
Disciplines	dans, muziek
Doelstellingen	
<p>Dans: Leerlingen krijgen inzicht in verschillende bewegingskwaliteiten. Muziek: leerlingen krijgen inzicht in passende muziek bij dierenbewegingen Samenhang: Mens & Natuur, Burgerschap</p>	
<p>Tijdens het thema 'flora en fauna'(1) * komt er een danshoek in de klas. Het uitgangspunt is het prentenboek 'Mag ik meedoen?' (2) Hierin wil eend nieuwe vrienden maken en zich aansluiten bij een club. Hij wordt overal afgewezen want hij kan niet brullen als een leeuw en niet sissen als een slang. Uiteindelijk maakt de eend een nieuwe club waarin iedereen welkom is (3). Eerst bedenken de leerlingen samen hoe dieren zouden dansen, hoe dat er uit zou zien. Vervolgens bekijken leerlingen filmpjes waarin voorbeelden te zien zijn van 'dansen als een dier' (4). Samen met de leerlingen wordt een afspeellijst gemaakt met liedjes die gaan over verschillende dieren. De danshoek wordt aangekleed (5). Dan gaan leerlingen zelfstandig aan de slag waarbij ze hun focus leggen op 'bewegen als een dier' (6). Aan het eind van de speel- en werktijd mogen leerlingen hun dans presenteren en krijgen ze feedback van hun klasgenootjes en de leerkracht (7). Gedurende het thema wordt regelmatig gereflecteerd (8). Lukt het de leerlingen bijvoorbeeld om de kracht van een dier in hun lichaam te laten zien? Kan het betreffende dier met spanning en ontspanning in het lijf dansen? Beweegt het heel groot of heel klein, snel of langzaam. En wat doen de benen eigenlijk? (9)</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens en Natuur (2) Burgerschap (3) KC 7.1 Beleven van Kunst (4) KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën (5) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden (6) KC 2.1 Artistieke Expressie (7) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk (8) KC 3.1 Denkstrategieën (9) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p>

Enkele illustraties voor Fase 2

Titel	Doe het lekker zelf!
Fase	2
Disciplines	beeldend
Doelstellingen	
Beeldend/muziek/dans: leerlingen leren door maken een standpunt innemen Samenhang: Mens & Natuur, Mens & Maatschappij, Burgerschap, Digitale geletterdheid	
<p>De leerlingen praten over het verschil tussen machines en levende wezens (2). Leerlingen filosoferen aan de hand van bestaande kunstwerken of alleen levende wezens kunst kunnen maken en of een machine of robot ook kunst kan maken (3). Leerlingen onderzoeken al doende of je op andere manieren kunt tekenen dan met de hand (4). Zij experimenteren en maken proefopstellingen, daarin staat het onderzoek en de ideevorming centraal. Leerlingen delen hun ideeën en leren van elkaar. In de school komt een tentoonstelling met al het proefmateriaal en testjes van leerlingen (5, 6) en wordt er met de leerlingen en het publiek een discussie gevoerd of een robot kunst kan maken (7).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les, waarbij de nadruk ligt op 1.1</p> <p>(1) KC 4.1 artistieke innovatie (2) KC 1.2 Denkstrategieën; (3) KC 4.1 Artistieke innovatie; KC 1.2 Denkstrategieën (4) KC 1.1. Maakstrategieën; KC 2.1 Kunstzinnige expressie (5) KC 4.1 Artistieke innovatie (6) KC8.1 Tonen en delen van eigen werk (7) KC 1.2 Denkstrategieën</p>

Enkele illustraties voor Fase 3

<p>Titel Hoera, je hebt een kasteel of een historisch gebouw geërfd</p> <p>Fase 2</p> <p>Disciplines cultureel erfgoed</p>	
<p>Doelstellingen</p> <p>Erfgoed: leerlingen maken kennis met de waarde van historische gebouwen vanuit erfgoed perspectief en maken kennis met de veranderende functies van historische gebouwen</p> <p>Beeldend: leerlingen leren een kasteel of historisch gebouw een herbestemming te geven</p> <p>Samenhang: Mens & Maatschappij</p>	
<p><i>Vaak verandert in de tijd de rol van een gebouw als de oude functie niet meer voldoet (denk aan kerken die omgebouwd worden tot bijvoorbeeld winkels of woningen). Er komt dan een nieuwe functie voor in de plaats. Daarvoor is het vaak nodig dat er iets wordt bijgebouwd of afgebroken.</i></p> <p><i>Leerlingen onderzoeken de vorm en de functies van historische gebouwen (1) *. Hoe ouder het gebouw, hoe kleiner de kans dat het nog dezelfde functie heeft en er hetzelfde uitziet als toen het werd gebouwd. Leerlingen onderzoeken de functie van kastelen en de betekenis voor de vroegere gebruiker of bezoekers (2). Zij bekijken en bezoeken een kasteel of een historisch gebouw die een nieuwe functie heeft gekregen en praten over het belang van erfgoed (4). In een volgende fase leren leerlingen een kasteel of belangrijk gebouw met een bepaalde functie voor ogen te (her)ontwerpen.</i></p> <p><i>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</i></p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) KC5.1: Kunst en cultuurhistorische contexten; KC6.1: Functies van kunst</p> <p>(2) KC2.1 Kunstzinnige expressie</p> <p>(3) KC7.1 Beleven van kunst</p> <p>(4) KC1.2 Denkstrategieën</p>

Titel	De wereld in je voeten
Fase	2 en 3
Disciplines	dans en film
Doelstellingen:	
<p>Dans: De leerlingen leren te communiceren via dans in film en krijgen door uitwisseling inzicht in andere culturen. Ze leren te werken vanuit concrete handelingen en deze te verbeelden op een abstracte manier</p> <p>Samenhang: Mens & Maatschappij, Burgerschap, Nederlands of Engels/Moderne vreemde talen</p>	
<p>Deze lesactiviteit is onderdeel van een uitwisselingsproject. Als onderdeel van 'je eigen leefwereld' (1) * maken leerlingen een dansfilm in hun eigen huis of omgeving. Het doel is de kijker door middel van dans hun leefomgeving te laten zien en de manier waarop ze in deze omgeving bewegen. (2). Na bespreking van de film wordt het resultaat opgestuurd naar leerlingen in een andere regio, een ander land en/of een ander werelddeel (3). De leerlingen ontvangen zelf ook een film van anderen. De ingezonden films worden besproken (4) waardoor specifieke kenmerken en uitingen betekenis krijgen. Leerlingen reageren door middel van dans weer op de ingezonden film en verwerken de specifieke kenmerken van de dans van de ander in hun eigen dans (6). Ze nemen dit op en sturen (7) dit weer naar elkaar met een korte toelichting (8) over de manier waarop ze te werk zijn gegaan en wat ze geleerd van de ander.</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens en Maatschappij (2) KC 1.1 en 1.2 Maak- en denk strategieën; KC 2.1 Kunstzinnige expressie; KC 3.1 Technieken en vaardigheden (3) KC 4.1 Artistieke innovatie; KC 8.1 Leerlingen leren Tonen en delen (4) KC 7.1 Beleving van kunst; Mens en Maatschappij, Burgerschap (5) KC 1.2 Denkstrategieën; KC 6.1 Functies van kunst (6) KC 2.1 Kunstzinnige expressie; KC 4.1 Artistieke innovatie (7) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk (8) Nederlands of Engels/moderne vreemde talen</p>

Titel	KunstLAB in de buurt
Fase	3
Disciplines	CKV
Doelstellingen	
CKV: Leerlingen krijgen inzicht in de maatschappelijk betrokkenheid van makers. Leren hoe makers technologie inzetten om partijen in de samenleving met elkaar te verbinden.	
<p>Leerlingen worden uitgedaagd om met een kunstzinnige installatie iets te betekenen voor de lokale gemeenschap (1) *. Ze maken kennis met kunstenaars die nieuwe (digitale) technieken inzetten om de leefbaarheid van de stad te verbeteren (2). Ze leren over interdisciplinaire kunstenaars en de maakprocessen van deze kunstenaars (3) en hoe deze kunstenaars reageren op problemen in onze samenleving (4). Er wordt een aantal actuele en lokale probleemstellingen aan de leerlingen voorgelegd zoals: bedenk een manier om jongeren te motiveren om buiten te bewegen, bedenk een manier om ouderen in het wooncomplex voor senioren met elkaar in contact te brengen, ontwerp een middel waarmee de bezoekers in het ziekenhuis hun emoties (anoniem) kunnen delen (5).</p> <p>Leerlingen onderzoeken hun gekozen probleemstelling in groepjes waarbij ze brainstormen, verschillende mogelijkheden verkennen en zich verdiepen in bestaande kunstwerken (6). Vervolgens bekwamen ze zich in de technieken die ze nodig hebben om hun product te maken (7). Ze presenteren (tussentijds) hun onderzoek en het concept in een film, als prototype of als maquette (8). De uitkomsten kunnen variëren van een app die jongeren aanzet tot meer bewegen in de stad en een dansfestival waarbij jongeren door middel van nieuwe technieken de playlist van de dj bepalen, tot een groot speelobject met muziekquiz voor senioren, of een digitale tekstprojectie met berichten van ziekenhuisbezoekers waarbij gekleurd licht wordt gebruikt om emotie weer te geven.</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) K.C. 6.1 Functies van Kunst (2) Digitale geletterdheid, Mens en Natuur (3) KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën; K.C. 4.1 Artistieke innovatie (4) K.C 6.1 Functies van Kunst (5) burgerschap, Bewegen & Sport (6) K.C. 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën (7) K.C. 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden, K.C. 4.1 Artistieke innovatie (8) K.C. 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Zie meer voorbeelden in bijlage 1.

3.7 Samenhang tussen leergebieden op het niveau van bouwstenen

Tijdens de ontwikkelsessies zijn we in gesprek gegaan met leden van andere ontwikkelteams om samenhang op het niveau van bouwstenen te concretiseren. De samenhang wordt in de volgende paragraaf zichtbaar.

nummer bouw-stenen	R&W	Ne	B&S	Bu	mvt	M&M	M&N	Dg
Aantal relaties	2	7	2	16	4	19	6	12
1.1		4.1		11.3 11.5			3.2 3.4	3.1 3.2
1.2		1.2 4.1				9.1 t/m 9.7		
2.1		4.1	1.1	4.1 5.1 6.1 11.5 11.6 11.7	2.1			4.2
3.1	3.1 3.2		1.1				3.4	3.1 3.2
4.1				10.1		9.1 t/m 9.7	1.2 3.1 3.2	3.1 3.2 5.1
5.1		3.1 7.1		5.1. 6.1		2.1 6.1 6.2 9.7		
6.1						6.1 6.2 9.7		
7.1				4.1 5.1 6.1 11.6 11.7	2.1 3.1	6.2 9.3 10.2		
8.1		5.1			2.1	9.7 10.1		3.1 4.2 4.3 6.2

Uitleg afkortingen: R&W rekenen en wiskunde; Ne Nederlands; B&S Bewegen & Sport; BU Burgerschap; mvt Moderne vreemde talen; M&M mens & maatschappij; M&N mens & natuur; Dg digitale geletterdheid.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 1.1 en 1.2 Maak- en denkstrategieën

- Nederlands 1.2 **Interactie ten behoeve van taal- en denkontwikkeling**. Leerlingen leren laagfrequente taal, school- en vaktaal gebruiken bij eenvoudige en complexe denkfuncties in het leergebied K&C.
- Nederlands 4.1 **Experimenteren met taal en vormen van taal**. Leerlingen experimenteren met taal en vormen van taal om ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën op een eigen manier uit te drukken.
- Mens & Natuur 3.2 **Ontwerpen**. Leerlingen leren bij M&N systematisch te werken binnen een ontwerpproces en instrumenten, gereedschappen en materialen te gebruiken en kunnen dit toepassen tijdens maakprocessen in het leergebied K&C.
- Mens & Natuur 3.4 **Praktisch handelen**. Leerlingen leren bij M&N nauwkeurig te werken met gereedschappen en instrumenten en kunnen dit toepassen binnen maakprocessen in het leergebied K&C.
- Digitale geletterdheid 3.1 **Interactie en creatie met digitale technologie; 3.2 Aansturing van en creatie met digitale technologie**. Leerlingen leren digitale hulpmiddelen te gebruiken tijdens maakstrategieën in het leergebied K&C.
- Burgerschap 11.3 **Handelswijzen**. Leerlingen leren doelen te stellen en daar werkwijzen bij te bepalen binnen maakstrategieën.

- Burgerschap 11.5 **Kritisch denken**. Leerlingen leren bij het zoeken naar en beargumenteren van de waarheid denkstrategieën gebruiken om ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën op een eigen manier uit te drukken.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 2.1 Artistieke expressie

- Nederlands 4.1 **Experimenteren met taal en vormen van taal**. Leerlingen experimenteren met taal en vormen van taal om ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën op een eigen manier uit te drukken.
- Bewegen en Sport 1.1 **Leren bewegen**. Leerlingen bewegen op tempo en ritme, bouwen conditie op en kunnen dit toepassen wanneer zij zich in dans uiten.
- Burgerschap 4.1 **Identiteit**; 5.1 **diversiteit**. Leerlingen worden zich bewust van aspecten van hun identiteit, van mogelijke spanningen tussen die aspecten en leren hun ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in verband te brengen met hun artistieke expressie.
- Burgerschap 6.1 **Solidariteit**. Leerlingen leren bij het onderzoek van vraagstukken over solidariteit en rechtvaardigheid hun ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in verband te brengen met hun artistieke expressie.
- Burgerschap 11.5 **Kritisch denken**. Leerlingen leren bij het zoeken naar en beargumenteren van de waarheid hun ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in verband te brengen met artistieke expressie.
- Burgerschap 11.6 **Affectieve empathie**. Leerlingen leren bij het zich verplaatsen in de situatie en de beleving van de ander en dat betrekken op zichzelf, hun ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën hierover in verband te brengen met hun artistieke expressie.
- Burgerschap 11.7 **Cognitieve empathie**. Leerlingen leren het denken van mensen vanuit verschillende contexten te begrijpen en daar op artistieke wijze op te reflecteren.
- Digitale Geletterdheid 4.2 **Digitale communicatie**. Leerlingen leren digitale technologie gebruiken om eigen ervaringen en gevoelens op artistieke wijze uit te drukken.
- Moderne vreemde talen 2.1 **Creatieve vormen van taal**. Creatieve vormen van taal zoals poëzie, songteksten en verhalen zijn vormen van artistiek expressie. Artistieke expressie kan versterkt worden door uitingsvormen met elkaar te combineren, bijvoorbeeld poëzie en illustraties, tekst en muziek, verhalen en dans of taal.
- Mens en Maatschappij 9.1 t/m 9.7 **Denkwijzen**. Leerlingen leren denkwijzen te gebruiken om de werkelijkheid te leren begrijpen en duiden, daarbij kunnen ook de creatieve denkstrategieën worden ingezet.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden

- Rekenen en Wiskunde 3 **Meten**. Leerlingen gebruiken meetinstrumenten en leren meten bij het aanleren en inoefenen van artistieke technieken en vaardigheden.
- Rekenen en Wiskunde 3.2 **Vorm en ruimte**. Leerlingen gebruiken inzichten in vormen en ruimte bij het aanleren en inoefenen van artistieke technieken en vaardigheden.
- Mens en Natuur 3.4 **Praktisch handelen**. Leerlingen kunnen de praktische handelingen toepassen bij het aanleren en inoefenen van artistieke technieken en vaardigheden.
- Digitale geletterdheid 3.1 **Interactie en creatie met digitale technologie**; 3.2 **Aansturing van en creatie met digitale technologie**. Leerlingen leren technologische hulpmiddelen gebruiken en toe te passen in eigen werk.
- Bewegen en Sport 1 **Leren bewegen**. Leerlingen bewegen op tempo en ritme, bouwen conditie op en kunnen dit gebruiken bij het oefenen van 'artistieke technieken en vaardigheden'.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 4.1 Artistieke innovatie

- Mens en Maatschappij 9.2 t/m 9.7 **Denkwijzen**. Leerlingen leren verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken duiden en begrijpen. Ze leren deze maak- en werk- onderzoeksprocessen in de eigen kunstpraktijk te gebruiken.
- Mens en Natuur 1.2 **Technologie**. Leerlingen leren de kennis over het doel en het nut van technologie te benutten bij artistieke innovatie.
- Mens en Natuur 3.1 **Onderzoeken**. Leerlingen ontwikkelen vaardigheden en inzicht om onderzoek uit te kunnen voeren. Deze vaardigheden kunnen ze toepassen bij artistieke innovatie.
- Mens en Natuur 3.1 **Ontwerpen**. leerlingen krijgen inzicht in de werk- en denkprocessen van andere makers en kunnen dit toepassen in eigen werk.
- Digitale geletterdheid 5.1 **De digitale burger**. Leerlingen gebruiken digitale kennis, vaardigheden en verantwoordelijkheden wanneer zij innovatieve maakprocessen kritisch onderzoeken.
- Digitale geletterdheid 3.1 **Interactie en creatie met digitale technologie; Aansturing van en creatie met digitale technologie**. Leerlingen kunnen digitale kennis en vaardigheden toepassen tijdens innovatieve maakprocessen.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 5.1 Kunst- en cultuurhistorische contexten

- Nederlands 3.1 **Meertaligheid en cultuurbewustzijn**. Leerlingen ontwikkelen hun cultuur- bewustzijn door te leren over kunst, cultuur en cultuurgeschiedenis.
- Nederlands 7.1 **Leesmotivatie en literaire competentie**. Leerlingen leren literaire teksten in een in een cultuurhistorische context plaatsen.
- Burgerschap GO 5.1 **Diversiteit**. Leerlingen onderzoeken en bevragen in de diverse samenleving sociale en culturele identiteiten en levensbeschouwelijke stromingen, waarden en overtuigingen. Dit sluit aan bij leren over kunst- en cultuurhistorische contexten en erfgoed.
- Burgerschap 6.1 **Solidariteit**. Leerlingen leren bij het onderzoek van vraagstukken over solidariteit ook kunst- en cultuurhistorische contexten, waaronder erfgoed, te bestuderen.
- Mens & Maatschappij 2.1 **Tijd en chronologie**. Leerlingen ontwikkelen een historisch referentiekader, bestaande uit tijdsindelingen en oriëntatiekennis en kunnen dit toepassen bij het leren over kunsthistorische contexten.
- Mens & Maatschappij 6.1 **Mensbeeld en identiteit**. Leerlingen leren dat identiteiten en beeld- vorming daarover (door tijd en plaats) kunnen veranderen binnen kunsthistorische contexten.
- Mens & Maatschappij 6.2 **Cultuur**. Leerlingen leren over culturen en dat deze onderhevig zijn aan verandering, dat past bij leren over kunst – en cultuurhistorische contexten.
- Mens & Maatschappij 9.7 **Denken in betekenis**. Leerlingen leren betekenis aan de werkelijkheid te geven en leren betekenis geven aan de verbeelding van de werkelijkheid, wanneer zij leren over kunsthistorische contexten.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 6.1 Functies van kunst

- Mens & Maatschappij 6.1 **Mensbeeld en identiteit**. Leerlingen leren dat identiteiten en beeld- vorming daarover (door tijd en plaats) kunnen veranderen binnen de context van de functie van kunst.
- Mens & Maatschappij 6.2 **Cultuur**. Leerlingen leren over culturen en dat deze onderhevig zijn aan verandering, dat past bij leren over functies van kunst.
- Mens & Maatschappij 9.7 **Denken in betekenis**. Leerlingen leren betekenis aan de werkelijkheid te geven en leren betekenis te geven aan de verbeelding van de werkelijkheid, wanneer zij leren over de functies van kunst.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 7.1 Beleven van kunst

- Burgerschap 4.1 **Identiteit**; 5.1 **Diversiteit**. Leerlingen ontdekken aspecten van hun identiteit en van mogelijke spanningen tussen die aspecten. Ze leren kunst te waarderen dan wel te beseffen wat de maatschappelijke waarde en functie van kunst is.
- Burgerschap 11.7 **Cognitieve empathie**. Leerlingen leren het denken van mensen vanuit verschillende contexten te begrijpen en daarop te reflecteren. Ze leren kunst waarderen dan wel beseffen wat de maatschappelijke waarde en functie van kunst is.
- Burgerschap 6.1 **Solidariteit**. Leerlingen onderzoeken vraagstukken over solidariteit en leren kunst waarderen dan wel te beseffen wat de maatschappelijke waarde en functie van kunst is.
- Burgerschap 11.6 **Affectieve empathie**. Leerlingen verplaatsen zich in de situatie en de beleving van de ander en kunnen dat spiegelen aan zichzelf. Ze leren kunst waarderen dan wel beseffen wat de maatschappelijke waarde en functie van kunst is.
- Moderne vreemde talen 2 **Creatieve vormen van taal**. Leerlingen kijken en luisteren naar creatieve vormen van taal en ontwikkelen kijk- en luisterplezier.
- Mens & Maatschappij 6.2 **Cultuur**. Leerlingen leren over culturen en dat deze onderhevig zijn aan verandering dat past bij het beleven van kunst en cultuur in de authentieke context.
- Mens & Maatschappij 9.3 **Denken vanuit de ander**. Leerlingen leren vaardigheden om een breder, completer en veelzijdiger beeld van 'de ander' te krijgen door het meemaken en meedoen aan culturele en kunstzinnige activiteiten.
- Mens & Maatschappij 9.7 **Denken in betekenis**. Leerlingen leren betekenis aan de werkelijkheid te geven en leren betekenis geven aan de verbeelding van de werkelijkheid wanneer zij culturele en kunstzinnige activiteiten ervaren.

Samenhang tussen leergebieden bouwsteen 8.1 Tonen en delen van eigen werk

- Nederlands 5.1 **Doelgericht communiceren**. Leerlingen gebruiken communicatieve vaardigheden en - strategieën om eigen werk te delen en te tonen.
- Moderne vreemde talen 2.1 **Creatieve vormen van taal**. Leerlingen verzorgen een creatieve presentatie in een moderne vreemde taal en sluit aan bij 'leren een eigen artistieke uiting in een (in)formele setting op een persoonlijke manier te uiten'.
- Mens & Maatschappij 9.7 **Denken in betekenis**. Leerlingen geven betekenis aan de werkelijkheid door het tonen en delen van werk.
- Mens & Maatschappij 10.2 **Onderzoeken**. Leerlingen leren de wereld begrijpen door onderzoek te doen naar historische, geografische, economische, sociale of culturele verschijnselen door het tonen en delen van werk.
- Digitale geletterdheid 3.1 **Interactie en creatie met digitale technologie**. Leerlingen leren digitale hulpmiddelen gebruiken bij het tonen en delen van werk.
- Digitale geletterdheid 4.2 **Digitale communicatie**. Leerlingen leren digitale hulpmiddelen gebruiken bij het tonen en delen van werk.
- Digitale geletterdheid 4.3 **Digitale samenwerking**. Leerlingen leren digitale toepassingen bij de samenwerking in netwerken te gebruiken bij het tonen en delen van werk.
- Digitale geletterdheid 6.2 **Digitale marketing**. Leerlingen leren digitale technologie voor reclame en marketingdoeleinden bewust te gebruiken bij het tonen en delen van werk.

3.8 Mondiale thema's in het leergebied Kunst & Cultuur

De ontwikkelteams hebben vier mondiale thema's vastgesteld waar bijna alle leergebieden een bijdrage aan leveren. Het gaat om duurzaamheid, globalisering, gezondheid en technologie. Deze thema's zijn van belang voor alle leerlingen, omdat ze op wereldschaal spelen en iedereen er ook individueel de komende jaren mee te maken heeft. De thema's sluiten aan bij de sustainable development goals van de Verenigde Naties. In deze paragraaf tonen we de relatie van het leergebied Kunst & Cultuur met de vier mondiale thema's

Duurzaamheid

Het thema duurzaamheid omvat onder meer de maatregelen om invloeden zo te sturen dat de belangen van mensen en andere soorten – hier en elders, nu en in de toekomst – zo weinig mogelijk geschaad worden, met alle dilemma's van dien. Onder deze omschrijving valt bijvoorbeeld de klimaatdiscussie, maar ook het belang van het zorgvuldig gebruik van grondstoffen. Dit aspect is uitgewerkt in grote opdracht 1 (bouwsteen 1.1, maakstrategieën). Leerlingen leren zorgvuldig en duurzaam omgaan met elkaar en met materialen en middelen. Deze bouwsteen is voorwaardelijk voor alle andere bouwstenen.

Globalisering

Door kunst- en cultuur(geschiedenis) leren leerlingen zichzelf, de omgeving, de maatschappij en de wereld kennen. Leerlingen krijgen inzicht in eigen kunst- cultuurgeschiedenis en die van anderen en leren vanuit verschillende perspectieven kunst te ervaren en beleven. Zo leren ze meer over zichzelf en anderen en leren ze over de omgeving, de maatschappij en de wereld. Leerlingen maken kennis met kunst en cultuur vanuit een mondiaal perspectief. Door te kijken en luisteren naar en leren van en over materiële en immateriële sporen van kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen.

Kunst fungeert als een spiegel van de wereld doordat kunst in relatie en interactie met de samenleving ontstaat. Door de verschillende functies van kunst en cultuur te onderzoeken en bevragen krijgen leerlingen inzicht in de betekenis van kunst in relatie tot cultuur. Kunst leert leerlingen naar de wereld te kijken te kijken en kan als spiegel van de wereld een nieuw licht werpen op vertrouwde zaken en inzicht geven in het onbekende. Voor globalisering is ruimte in de volgende bouwstenen: 2.1, 4.1, 5.1, 6.1.

Gezondheid

Kunst en cultuur maken deel uit van de fysieke, psychische en sociale ruimte waarin een individu leeft en tot ontplooiing komt. Het samen maken en beleven van kunst kan een ervaring zijn die voldoening geeft, positief stemt en leerlingen verbindt. Genieten van kunst kan een gevoel van welbehagen geven. Steeds meer gemeenten investeren in kunst omdat cultuur de sociale cohesie kan bevorderen. Overal in het land is een toename van community-arts projecten. Projecten waar wijkbewoners als toeschouwers of als deelnemers aan deel kunnen nemen. Dit aspect komt aan de orde in alle bouwstenen gericht op 'maken en betekenis geven' en bouwstenen 7.1 en 8.1.

Technologie

Het leergebied overstijgende thema technologie heeft betrekking op technologische ontwikkeling als maatschappelijk verschijnsel. Technische kennis en vaardigheden die leerlingen in een leergebied zelf onder de knie krijgen (in ontwerpen en in maken) zijn uitingen van technologische ontwikkelingen als maatschappelijk verschijnsel en geven aanleiding om daarover na te denken. Dit komt het sterkst naar voren in grote opdracht 4 (bouwsteen 4.1).

4.

AANBEVELINGEN BOVENBOUW VMBO, HAVO EN VWO

Naast ons voorstel voor de visie, grote opdrachten en bouwstenen hebben we gewerkt aan aanbevelingen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

De aanbevelingen beschrijven op welke wijze de grote opdrachten en bijbehorende bouwstenen uitgewerkt kunnen worden in eindtermen voor vo bovenbouw. Wij hebben op generiek niveau aanbevelingen gemaakt. Dit is geen uitputtende lijst, maar beperkt zich tot de meest belangrijke punten, die meegenomen worden bij de actualisering van eindtermen voor vmbo, havo en vwo.

Na de alinea met de ontwerpcriteria voor de aanbevelingen volgen de generieke aanbevelingen

Ontwerpcriteria aanbevelingen

1. De aanbevelingen bouwen voort op de visie, grote opdrachten en bouwstenen van po en vo onderbouw en maken inzichtelijk hoe deze uitgewerkt kunnen worden in eindtermen voor vo bovenbouw.
2. De aanbevelingen richten zich op het kerncurriculum in de bovenbouw, dat wil zeggen op de kern van de verplichte en gekozen vakken per leergebied.
3. De aanbevelingen voor de leergebieden zijn gericht op (clusters van) vakken.
4. De aanbevelingen bevatten, indien nodig, uitspraken over verschillen tussen sectoren. Aandachtspunt daarbij is zowel de verticale doorstroming (vmbo-mbo, havo-hbo, vo-wo) als ook de horizontale doorstroming van vmbo naar havo, en van havo naar vwo.
5. De aanbevelingen zijn gebaseerd op de uitgangspunten van Curriculum.nu (balans in de drie hoofddoelen, doorlopende leerlijn, samenhang, beperken tot de kern).

Generieke aanbevelingen voor de bovenbouw

1. Zorg dat de ontwikkeling van het artistiek-creatief vermogen van de leerling wordt voortgezet in de bovenbouw en verken in hoeverre dit in de examenprogramma's vmbo, havo en vwo gekoppeld kan worden aan bijvoorbeeld een artistieke onderzoekbenadering.
Toelichting De ontwikkeling van het artistiek-creatief vermogen is de kern van het leergebied Kunst & Cultuur en zou vanuit de onderbouw moeten worden doorgevoerd in de bovenbouw.
Leerlingen komen in aanraking met een breed scala aan onderzoeksvaardigheden die voor kunst en cultuur relevant en specifiek zijn (creatieve denkstrategieën).
2. Streef ernaar dat de zogenaamde onderlegger bestaande uit 'maken en betekenisgeven' en 'meemaken en betekenis geven', wordt voortgezet in de bovenbouw en gespecificeerd worden in de examenprogramma's van de verschillende sectoren.
Toelichting Hierdoor sluit het curriculum van het leergebied Kunst & Cultuur aan op de bovenbouw van vmbo, havo en vwo en helpt het de doorlopende leerlijn te verstevigen.
3. Behoud het recent vernieuwde interdisciplinaire vak CKV (2016) voor alle leerlingen in havo en vwo.
Toelichting De inhoud van het examenprogramma ckv havo/vwo en de daar beschreven vier domeinen sluiten aan bij de opbrengsten van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur.
4. Onderzoek in hoeverre kunstvakken inclusief CKV binnen vmbo kunnen aansluiten op het vernieuwde programma CKV havo/vwo (inclusief een beoordeling met een eindcijfer dat meeweegt in het combinatiecijfer).
Toelichting Dit versterkt de doorlopende leerlijn vanuit vmbo naar havo en vwo.
5. Onderzoek binnen alle sectoren verschillende vormen en mogelijkheden van examinering waarbij meer balans is tussen het praktijk- en theoriedeel in de examens van de verschillende kunstvakken. Inventariseer of er bijvoorbeeld mogelijkheden zijn voor praktijkexamens muziek, dans en theater of andere kunstdisciplines naast de twee bestaande CPE's voor beeldende vakken (beeldende vorming vmbo, Tehatex vwo).

Toelichting Conform de opbrengsten van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur dienen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven' beiden even zwaar mee te wegen in het eindcijfer voor de kunstvakken.

Dit doet zowel recht aan beide aspecten van de kunstvakken (praktijk en theorie) als aan de leerling die voor beide onderdelen op SE als CE getoetst wordt.

Bijvoorbeeld: door te werken met een CPE inclusief een set bijbehorende beoordelingscriteria en de inzet van een tweede corrector, is het mogelijk om de kwaliteit van het desbetreffende kunstvak te waarborgen. De community van docenten/professionals nemen (als critical friends) samen verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het leergebied Kunst & Cultuur.

6. Versterk de urgentie van mondiale thema's en actuele thema's binnen Kunst & Cultuur in de examenprogramma's van de kunstvakken. Onderzoek of deze thema's uitgangspunt kunnen zijn voor de centrale praktijk- en theorie-examens.

Toelichting Het agenderen van deze thema's maakt duidelijk dat het leergebied Kunst & Cultuur bij uitstek een plaats is waar leerlingen dergelijke thema's op een discipline-eigen manier leren doorgronden en vertalen in kunst.

Tevens zorgt dit voor een verdere borging van deze thema's in de examenprogramma's en draagt bij aan samenhang tussen de verschillende leergebieden.

7. Onderzoek de mogelijkheden voor eindtermen met betrekking tot de interdisciplinaire kunstpraktijk.

Toelichting Hierdoor wordt de aansluiting op interdisciplinaire stages, de vervolgopleidingen en eventuele beroepspraktijk vergroot en sluit het aan bij de actuele ontwikkelingen binnen de internationale kunstwereld.

8. Onderzoek in hoeverre het leergebied Kunst & Cultuur weer een verplicht onderdeel kan worden in het C&M-profiel.

Toelichting Binnen het C&M-profiel havo/vwo is de eerdere verplichting losgelaten om een kunstvak als keuze-examenvak op te nemen. Echter, kunst is een wezenlijk onderdeel van cultuur (zie: visie Leergebied Kunst & Cultuur) en daarom zou een kunstvak als keuze-examenvak niet mogen ontbreken in het C&M profiel. Daarnaast biedt het leergebied Kunst & Cultuur een wezenlijke bijdrage aan de kwalificatie, socialisatie en persoonlijke ontwikkeling van iedere leerling.

9. Onderzoek of er mogelijkheden zijn om voor de monodisciplinaire kunstexamenvakken één examenprogrammastructuur te ontwikkelen dat binnen alle sectoren (vmbo, havo, vwo) voor alle kunstvakken geldt.

Toelichting Eén examenprogrammastructuur zal de doorlopende leerlijn vanuit primair onderwijs naar de verschillende sectoren in het VO bevorderen.

Momenteel is er bijvoorbeeld bij havo en vwo sprake van meerdere varianten examenprogramma's voor een en dezelfde kunstdiscipline. Bijvoorbeeld Muziek (zogenoemde variant 'oude stijl') en kunst(muziek) in combinatie met kunst(algemeen), de zogenoemde 'nieuwe stijl' vakken.

Daarnaast worden niet alle varianten aangeboden op alle scholen of binnen verschillende sectoren op een school. Dit heeft een nadelig effect op de doorstroom binnen de kunstvakken.

Overweeg daarbij ook om nieuwe varianten te onderzoeken. Denk bijvoorbeeld aan een variant met vooral kunst- en cultuurgeschiedenis, een soort kunst (algemeen) zonder dat leerlingen een verplichte kunstvak volgen. Een andere mogelijkheid is

bijvoorbeeld de variant waarbij de theorie uit het praktijkdeel van de bestaande kunstvakken kunst (dans) of kunst (drama) ook centraal geëxamineerd wordt.

10. Verken of de discipline film als zelfstandig keuze-examenvak gepositioneerd kan worden.

Toelichting Film wordt als (bewegend) beeld en multimediale middelen expliciet genoemd in de verschillende grote opdrachten en bouwstenen van het leergebied Kunst & Cultuur.

Film is een zelfstandige discipline en verdient daarmee een zelfstandige positie als keuze examenvak.

11. Verken op welke wijze nieuwe media, fotografie en/of andere interdisciplinaire kunstdisciplines versterkt kunnen worden in het SE-deel van de examenprogramma's.

Toelichting Het leergebied Kunst & Cultuur is breder dan de kunstdisciplines die nu in de regel als schoolvak worden aangeboden (beeldende vorming, muziek, dans, drama).

12. Verbreed het examenprogramma kunst (drama) naar 'theater' en pas de naamgeving aan

Toelichting De noemer 'theater' wordt gehanteerd bij desbetreffende vervolgstudies en/of het beroepenveld en is daarom al overgenomen in de visie, grote opdrachten en bouwstenen van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur.

13. Formuleer de eindtermen voor alle examenprogramma's vmbo, havo en vwo vanuit een inclusief perspectief waarbij ruimte is voor de culturele identiteit van alle leerlingen.

Toelichting In een cultureel diverse samenleving is het van belang dat leerlingen elkaar leren kennen en elkaars cultuur leren kennen. Binnen het leergebied Kunst & Cultuur moeten alle leerlingen zich kunnen herkennen.

14. Specificeer eindtermen met betrekking tot oriëntatie op vervolgstudie of beroepsmogelijkheden op het brede terrein van kunst en cultuur en/of werkvelden waar inzicht in de kunstpraktijk en kunsttheorie van belang is.

Toelichting Dit geeft leerlingen inzicht in het brede scala aan vervolgstudies en werkvelden.

5. **RAND- VOORWAARDEN**

Tijdens verschillende bijeenkomsten en met de ontwikkelscholen hebben wij gesproken over de toekomst: hoe zien vakexperts en leraren de toekomst als de grote opdrachten en de bouwstenen omgezet zijn in kerndoelen en eindtermen? Uit die gesprekken en vanuit de feedback zijn randvoorwaarden beschreven. Deze randvoorwaarden zijn gecategoriseerd naar generieke randvoorwaarden en randvoorwaarden die specifiek zijn voor het primair of voortgezet onderwijs.

Generiek

- Faciliteer in tijd, geld, ruimte, lokalen en faciliteiten om de opbrengsten van het leergebied Kunst & Cultuur binnen primair en speciaal onderwijs en voortgezet (speciaal) onderwijs te implementeren.
- Zorg voor voldoende onderwijstijd voor kunst- en cultuur in primair en speciaal onderwijs en onderbouw voortgezet (speciaal) onderwijs en borg dit.
- Borg dat informatie over de verschillende opbrengsten (visie, grote opdrachten en bouwstenen) van het leergebied Kunst & Cultuur binnen de school gedeeld worden met (vak)leerkrachten, leraren en schoolleiding. Dit versterkt de visie op kunst- en cultuuronderwijs en bevordert draagvlak voor dit leergebied binnen de school.
- Investeer in concrete en actuele handreikingen, methoden, praktijkvoorbeelden, en de mogelijkheid tot uitwisseling in bijvoorbeeld professionele leergemeenschappen.

Randvoorwaarden po

- Borg de kwaliteit van het onderwijs in kunst en cultuur, zorg voor een brede oriëntatie voor alle leerlingen en evalueer het onderwijsprogramma met regelmaat zowel binnen de school als samen met de collega's van culturele instellingen.
- Maak in primair onderwijs gebruik van vakleerkrachten en vakspecialisten (bijvoorbeeld ICC;)
- Inspireer de groepsleerkracht met handreikingen en voorbeelden met betrekking tot kunst en cultuur en zorg voor uitwisseling van praktijkervaringen.
- Bevorder de deskundigheid van groepsleerkrachten, vakleerkrachten en ICC'ers (interne cultuur coördinator) door nascholing op het inhoud, technieken zoals nieuwe media en digitale technieken en vakdidactische vaardigheden.
- Werk aan een veilig werkklimaat voor kunst en cultuur door het vergroten van competenties.
- Versterk de positie van de kunstvakken in het curriculum van de pabo (contacturen en verbinding met andere leergebieden) ter bevordering van de deskundigheid van nieuwe leerkrachten.

Randvoorwaarden vo

- Borg de kwaliteit van het onderwijs in kunst en cultuur en evalueer dit met regelmaat zowel binnen de vaksectie (visie, schoolwerkplan) als samen met de collega's van culturele instellingen.
- Faciliteer in tijd zodat vakdocenten ruimte krijgen om zich de nieuwe inhoud en werkwijze van het curriculum leergebied Kunst & Cultuur eigen te maken.
- Borg deskundigheidsbevordering met betrekking tot bijvoorbeeld nieuwe vakinhouden van het leergebied Kunst & Cultuur of interdisciplinaire werkwijzen.

6. **BRONNENLIJST**

- Armstrong, J. (2006). De filosofie van de schoonheid. Academie Minerva: Hanzehogeschool Groningen.
- Barrett, T. (2010). Kunst werkt mensen reageren op hedendaagse kunst. Deventer: Thieme Art.
- BDD (2018). Visiedocument beroepsvereniging docenten theater en drama.
- BDD, VLS, VONKC (2018). Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs.
- Biesta, G. (2017). Door kunst onderwezen willen worden. Arnhem: ARTEz Press.
- Biesta, G. (2015). Het prachtige risico van onderwijs. Phronese.
- Bisschop Boele, E. (2016). Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld. In Muziekpedagogiek in beweging: verdieping of verbreding? Heverlee: Eurprint (pp. 69-81)
- Boxtel, van C. (2009). Geschiedenis, erfgoed & didactiek, Amsterdam: Erfgoed Nederland.
- Bremmer, M. (2015). What the Body Knows about Teaching Music (Proefschrift.) University of Exeter.
- Bremmer, M (2016) Wat het lichaam weet over het doceren van muziek. Cultuur + Educatie, 15 (44), 43-63
- Brinkman, W. & Miedema, E. & Schreuder, C. (2017). Kunst=taal en rekenen, drie jaar Boijmans Taal -en rekenprogramma. Koninklijke van Gorcum/Museum Boijmans van Beuningen.
- Brouwers, H. (2010). Kiezen voor het jonge kind. Bussum: Coutinho.
- Buisman, M., Boogaard, M., Loon-Dijkers, L., Schooten, E. (2017). Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Burn, A., Buschkühle, C.P., Duncum, P., Heijnen, E. & Martens H. (2009). Media + Kunst + Educatie: Internationale ontwikkelingen in media- en kunsteducatie. Cultuur+Educatie 26. Cultuurnetwerk Nederland, Utrecht.
- Commissariaat van de Media (2018). Media monitor 2018. Geraadpleegd van <https://www.cvdm.nl/wp-content/uploads/2018/06/Mediamonitor-2018-Reuters-Institute-Digital-News-Report-Nederland-2018.pdf>
- Copini, E. (2019). Tussen willen en weten. Cultuur, cultuuronderwijs en de ontwikkeling van metacognitie in de adolescentie (Proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Costa, A. & Kallick, B. (2000). Describing 16 habits of mind. Habits of mind: A Development Series. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Crone, E. (2017). Het puberende brein. Amsterdam: Prometheus.
- Csikszentmihalyi, M. (2011). Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Curriculum.nu. (2018a). Handreiking ontwikkelingspsychologie. Den Haag: Curriculum.nu
- Curriculum.nu (2018b). Handreiking Brede vaardigheden. Enschede: SLO.
- Dieleman, C. (2010). Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen CKV op havo en vwo. Amsterdam: Vossiuspers 2010.
- Doucet, A., Evers, J., Guerra, E., Lopez, N., Soskil, M. & Timmers, K. (2018). Teaching in the fourth industrial revolution, standing at the precipice. Routledge.
- Dool, J. van den (2018). Move to the music: Understanding the relationship between bodily interaction and the acquisition of musical knowledge and skills in music education (Proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Dorsten, T. van (2015). Mirrors in the Making. Culture, education, and the development of metacognition in early and middle childhood (4-10) (Proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Dreu, Carsten de & Sligte (2016). Creativiteit krijg je niet voor niks. Over de psychologie van creativiteit in wetenschap en werk. Assen: Van Gorcum.
- Efland, A. (2002). Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum. Teachers College Press.
- Eisner, E. (2002). The Arts and the Creation of Mind. 'What the Arts Teach and How It Shows.' (pp. 70-92). Yale University Press.
- Erfgoededucatie (2018). Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum.
- Gardner, H. (2006). Five minds for the future. Boston, MA, Harvard Business School Publishing.
- Feldman, R.S. (2016). Ontwikkelingspsychologie. Amsterdam: Pearson Benelux.
- Ganzeboom, H., Haanstra, F., Damen, M-L. & Nagel, I. (2003). Momentopnames CKV-1 Eindrapportage CKV-1-Volgproject. Cultuur+Educatie 3 (8). Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

- Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.
- Gompertz, W (2012). *Dat kan mijn kleine zusje ook. waarom moderne kunst kunst is*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.
- Groenendijk, T., Hoekstra, M., & Klatser, R. (2013). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam: HKA.
- Groote, C. de (2004). *Kunst en gezondheid*. In Boekman, jrg. 20, nr 77, 34–38.
- Haanstra, F. (2001). *De Hollandse schoolkunst, mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie (Oratie)*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Hagenaars, P., Hermanussen, M. & Van Hoorn, M. (2019). *Rapportage Enquête PO & VO – curriculum*. nu. Leergebied Kunst & Cultuur. Utrecht.
- Havekes, H. (2009). *Actief Kunsthistorisch Denken*.
- Havekes, H. Coppen, P-A, Luttenberg, J. & Van Boxtel, C. (2012). *Knowing and doing history. A historical framework and pedagogy for teaching historical contextualisering*. *International Journal of Historical Learning Teaching and Research*, 11(1), 71-92.
- Havekes, H. (2015). *Knowing and doing history. Learning Historical Thinking in the Classroom*. (Phd) Radboud University, Nijmegen.
- HBO-raad (2011). *Generieke kennisbasis Tweede-graads docentenopleidingen*. Den Haag.
- HBO-raad (2012a). *Kennisbasis docent beeldende kunst & vormgeving –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012b). *Kennisbasis docent muziek – Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012c). *Kennisbasis docent dans*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012d). *Kennisbasis docent theater*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012e). *Kennisbasis leraar basisonderwijs dans & drama*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2012f). *Een goede basis. Advies van de commissie Kennisbasis Pabo*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- HBO-raad (2018). *Kennisbasis en profilering*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- Heusden, B., van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.
- Heusden, B. van., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur2, basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum.
- Heijdanus - de Boer, E., Nunen, A. van, Boekel, H. & Carp, D. & Veer, P. van der (2016). *Spelend leren en ontdekken, Handboek drama voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Heijdanus-de Boer, E., Van Nunen, A., & Valenkamp, M. (2014). *Dans!, Praktisch handboek voor het basisonderwijs*. Bussum, Nederland: Coutinho.
- Heijnen, E (2009). *Media cultuur. Kunst als media-coach*. Stichting Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, Amsterdam.
- Heijnen, E. (2015). *Remixing the Art Curriculum: How Contemporary Visual Practices Inspire Authentic Art Education*. (Doctoral Dissertation). Nijmegen: Radboud University.
- Hetland, L., Winner, E., Veenema, S., & Sheridan, K. M. (2007). *Studio thinking. The real benefits of visual arts education*. New York: Teachers College Press.
- Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van. (red.) (2014). *Cultuur in de spiegel: een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO.
- Hollingsworth, J. & Ybarra, S. (2018). *Expliciete directe instructie*. Uitgeverij Pica. Huizinga, J. (1919 / 1997 / 2016) *Herfsttij der Middeleeuwen*. Olympus.
- Jong, L. de (2017). *Het begeleiden van creatieve processen*. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 62 - 84.
- Kamerstukken II 2018, 2018Z13943, p 1-6. (Kamerbrief ministerie van OCW, beantwoording Kamervragen van het lid Kwint (SP) over de brief van het Platform VVVO over de ontwikkelingen omtrent de curriculumherziening.
- Kamp, M.T. van de (2010). *Hybride kunsteducatie*. In: *Kunstzone*, 10 (juni), 11-15. Kamp, M.T. van de (2013). *Doorlopende leerlijn hybride kunsteducatie*. Amsterdam/Tilburg; Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie.
- Kamp, M.T. van de (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Kommers, M.J. (Red) (2018). *Cultuur + Educatie 50. Methoden en instrumenten van onderzoek*. Utrecht: LKCA.

- Konings, F., & Van Heusden, B. (2013). Culturele instellingen en een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs: Richtlijnen. Utrecht, Fonds voor Cultuurparticipatie.
- Krathwohl, D. R., & Anderson, L. W. (2009). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. Longman.
- Kupers, E. & Van Geert, P (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 42 - 61.
- KVDO (2018). Opleidingsprofielen Bachelor. Den Haag: Vereniging Hogescholen.
- KVDO (2016). Schakeldocument bij de nieuwe beroepsprofielen voor kunstvakdocenten. Utrecht: Molen & Molen.
- Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P., Rass, A. & Tuinen, S. van (2015). Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015. Enschede: SLO.
- Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015. Enschede: SLO.
- Lanschot Hubrecht, V. (2017). Handreiking kunstvakken, inclusief CKV. Enschede: SLO.
- Lei, R. van der, Haverkort, F. & Noordam, L. (2015). Muziek meester! Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- LKCA (2016). Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie. Utrecht: Libertas.
- Lutters, J. (2012). In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk. Apeldoorn: Garant.
- Lutters, J. (2015). Research-based art. Een nieuwe grondslag voor een opleiding tot artist educator. Cultuur+Educatie, 15(43), 63-70.
- Merleau-Ponty, M. (2017). De fenomenologie van de waarneming. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Marschal, C. & Rossman G.B. (2016). Designing Qualitative Research sixth Edition. California, CA: SAGE Publications, Inc.
- Marshall, J. (2014) Transdisciplinarity and art integration; Toward a new understanding of art-based learning across the curriculum. Studies in Art Education: a journal of issues and research in art education, 55(2), 104-127.
- Marzano R. & Heflebower, T. (2012). Klaar voor de 21e eeuw. Vaardigheden voor een veranderende wereld. Vlissingen: Bazalt.
- Meirieu, P. (2016). Pedagogiek: de plicht om weerstand te bieden. Culemborg: Phronese.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2018). Cultuur in een open samenleving. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2019). Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021 – 2024. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2018, 2 juli). Eerste reactie op sectoradvies audiovisueel van de Raad voor Cultuur [1372031]. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-met-eerste-reactie-op-sectoradvies-audiovisueel>
- Monsma, D., Smith, S. (2016). Speciaal onderwijs, vergeten groep in het beleid. Cultuur+Educatie, jaargang 16, nr 45.
- Monsma, D. (2017). Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften. Rotterdam: Lemniscaat.
- Neele, A. (Red) (2019). Cultuur + Educatie 51. ArtsSciences als vakoverstijgend leergebied. Utrecht: LKCA.
- Nooij, H. (2017). Kijk op spel. Groningen: Noordhoff.
- Nussbaum, M. (2011). Niet voor de winst. Amsterdam: Ambo|Anthos.
- OCW (2018). Cultuur in een open samenleving. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.
- OCW (2018, 2 juli). Eerste reactie op sectoradvies audiovisueel van de Raad voor Cultuur [1372031]. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-met-eerste-reactie-op-sectoradvies-audiovisueel>
- Onna, J. van & Jacobse, A. (2017). Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs (5e ed.) Groningen: Noordhoff.
- Parsons, M. J.(1987). How we understand art: A cognitive developmental account of aesthetic experience. Cambridge: University Press.

- Potters, O & Lutke, S (2018) *Leren van kunst, ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Countinho.
- Rathenau Instituut (2018). *Digitalisering van het nieuws, online nieuwsgedrag, desinformatie en personalisatie in Nederland*. Geraadpleegd van <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/digitalisering-van-het-nieuws>
- Raad voor Cultuur (2018). *Zicht op zoveel meer*. Geraadpleegd van: <https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Zicht-op-zo-veel-meer.pdf>
- Raad voor Cultuur (2019). *Cultuur dichtbij, dicht bij cultuur. Advies Cultuurbestel 2021 – 2024*. Den Haag, Raad voor Cultuur.
- Sawyer, K (2008) *Group genius*. Ingram Publisher services US.
- Seidel, S., Tishman, S., Winner, E., Hetland, L., & P. Palmer (2009). *The Qualities of Quality. Understanding Excellence in Art Education*. Cambridge: Harvard Graduate School of Education / Project Zero.
- Toma, K. *De Volkskrant* (2018, 27 juni). *Filmles op school, ook een bewuste blik kun je trainen*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/filmles-op-school-ook-een-bewuste-blik-kun-je-trainen~b9c0de95/>
- Tweede Kamer der Staten Generaal (2018). *Verslag cultuurdebat*. Geraadpleegd van: https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2017A04112
- VCPS. *Cultuureducatie, een manifest*.
- Vereniging Classici Nederland (2018). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*.
- Verhoeven, M., Poorthuis, A. M. G., & Volman, M. (2016). *Exploreren kun je leren: de rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen*. Geraadpleegd van <https://hdl.handle.net/11245.1/ca57ab3d-308e-449b-a3fe-109a51aa576c>
- Verhoeven, C. (1967b). *Inleiding tot de verwondering* (3e ed.). Eindhoven, Nederland: Damon.
- VLS (2018). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs*.
- VNK-E (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied Kunst en Cultuur door de VNK-E*.
- VONKC (2012). *Leerplan voor onderwijs in beeldende kunst en vormgeving*.
- VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: beeldende kunst en vormgeving (BK&V)*.
- VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans*.
- Vrolijk, R. (2017). *Nieuw geluid*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid*, Utrecht: Klement Uitgeverij.
- Wagner, E. (eds.) & Schönau, D (2016). *Common European Framework of Reference for Visual Literacy – Prototype*. Münster – New York (Waxmann).
- Westerbeek, L. *De Volkskrant* (2015, 20 feb). *Leer kinderen nu vooral begrijpend te kijken*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/leer-kinderen-nu-vooral-ook-begrijpend-te-kijken~bc22ad58/>
- Weterings, A. & Plamper, S. (2016). *Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Winner, E., Goldstein, T., & Vincent-Lancrin, S (2013). *Educational research and innovation: Art for art's sake? The impact of arts education*. OECD.
- Wilson, M. (2002). *Six views of embodied cognition*. *Psychonomic Bulletin & Review*, 9(4), 625-636. doi: [org/10.3758/BF03196322](https://doi.org/10.3758/BF03196322)

Websites

- <https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/conferenties-en-projecten/project-altermoderne-kunsteducatie/>
- <https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/http://artsciencedatabase.com/>
- <https://www.boekman.nl/actualiteit/verslagen/verslag-regionalisering-door-hans-van-maanen-en-pieter-bots-raad-voor-cultuur/>
- <http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie>
- <http://www.cultuuralsbasis.nl/>
- [https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadecast%20\(DEF\).pdf](https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadecast%20(DEF).pdf)
- <https://www.cultuurconnectie.nl/clientdata/downloads/cultureel-vermogen-nieuwe-woorden-voor-het-belang-van-cultuureducatie-en-participatie.pdf>
- <http://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl/over-cmk/>
- <http://www.cultuurindespiegel.nl/>
- <http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden>
- <https://www.examenblad.nl/>

http://expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/model_hybride_kunsteducatie.pdf

<https://www.habitsofmind.nl/wat-zijn-habits/>

<http://handreikingschoolexamen.slo.nl/ckv/algemene-informatie/ckv-kunst-actief-meemaken>

<http://www.imagineic.nl/pagina/emotienetwerken>

<http://kunstcultuur.slo.nl/>

<http://www.kunstgebouw.nl>

<http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

<http://lecturenet.uu.nl/Site1/Play/832c4b-0519c94fda90830d6d21dd59a91d?catalog=3da4f468-e1be-4236-99c0-bece27834e58>

<https://leerplaninbeeld.slo.nl/>

https://www.lkca.nl/artikelen/inspirerend_de-10-lessen-van-elliott-eisner

https://www.lkca.nl/~media/downloads/ws_2009_ce_26.pdf

https://www.ahk.nl/media/ahk/docs/lectoraat/mediacultuur_publicatie.pdf

<https://www.lkca.nl/onderzoek/leerstoelen-lkca/hester-dibbits>

<https://wij-leren.nl/ogo-ontwikkelingsgericht-onderwijs.php>

<https://onderzoekonderwijs.net/2017/12/21/de-holle-retoriek-van-21st-century-skills- hoezo-is-ken-nis-minder-belangrijk>

<http://www.oecd.org/education/ceeri/50153675.pdf>

<https://www.onderwijsfilosofie.nl/in-de-wereld-komen/>

<https://plato.stanford.edu/entries/dewey-aesthetics/#ActExp>

<https://www.cultuur.nl/adviezen/beeldende-kunst-vormgeving-en-architectuur/beeldende-kunst-zichtbaar-van-waarde/item3910>

<https://www.reinwardt.ahk.nl/onderzoek/themas/emotienetwerken/>

https://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

<http://tule.slo.nl/>

<https://www.uvh.nl/actueel/april-2018/tijd-voor-pedagogiek-download-oratie-gert-biesta>

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoekstemas/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunsvakken/>

Podcasts

Mister Motley, Kunst is Lang. Aflevering 93 - Mieke Bal. 27 juni 2018.

Buitenlandse curricula

Australië

<http://australiancurriculum.edu.au/f-10-curriculum/the-arts/introduction/>

<http://australiancurriculum.edu.au/f-10-curriculum/the-arts/>

British Columbia

<https://curriculum.gov.bc.ca/curriculum-info>

<https://curriculum.gov.bc.ca/curriculum/arts-education/introduction>

<https://firstpeoplesprinciplesoflearning.wordpress.com/background-and-current-context/>

https://curriculum.gov.bc.ca/curriculum/search?type%5B%5D=big_idea&type%5B%5D=concept_content&type%5B%5D=curricular_competency&field_subject_range_value%5B%5D=Arts+Education&keys=&=Search+Curriculum

<https://curriculum.gov.bc.ca/curriculum/arts-education>

Finland

<http://www.phenomenaleducation.info/phenomenon-based-learning.html>

Ierland

<http://curriculumonline.ie/Junior-cycle/Junior-Cycle-Subjects/Visual-Art>

<http://www.curriculumonline.ie/Primary/Curriculum-Areas/The-Arts-Education>

<http://www.curriculumonline.ie/Junior-cycle/Junior-Cycle-Subjects/Visual-Art/Rationale>

<http://www.curriculumonline.ie/Junior-cycle/Junior-Cycle-Subjects/Art,-Craft-Design>

Schotland

<https://education.gov.scot/scottish-education-system/policy-for-scottish-education/policy-drivers/cfe-%28building-from-the-statement-appendix-incl-btc1-5%29/Experiences%20and%20outcomes#arts>

Singapore

<https://www.moe.gov.sg/education/education-system>

<https://www.moe.gov.sg/education/syllabuses/arts-education/>

Vlaanderen

<http://eindtermen.vlaanderen.be/index.htm>

<https://www.kwalificatiesencurriculum.be/muzische-vorming-lager-onderwijs>

New Zealand

<http://nzcurriculum.tki.org.nz/The-New-Zealand-Curriculum>

United Kingdom

<https://www.gov.uk/government/collections/national-curriculum>

<http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20140107130723/https://www.education.gov.uk/schools/teachingandlearning/curriculum/secondary/b00199239/art/programme>

<http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20140107102207/http://www.education.gov.uk/schools/teachingandlearning/curriculum/secondary/b00199601/music/programme>

Bijlage A Begrippenlijst

Artistiek-creatief vermogen	Artistiek vermogen is gericht op de vertaling van onder andere ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar een iteratief proces waarin leerlingen creatieve maak- en denkstrategieën leren toepassen.
Artistieke uiting	Een kunstzinnige uiting met (bewegend) beeld, klank, woord en met beweging in relatie tot de ruimte of omgeving. Ook een combinatie van deze vormen is mogelijk. Dit is een verwijzing naar de kunstdisciplines in het leergebied Kunst & Cultuur en naar nieuwe vormen van kunst.
Beeldgeletterdheid	Alle (vereiste) kennis, vaardigheden en attitudes om voorstellingen of (digitale) afbeeldingen te begrijpen, te gebruiken en betekenis te geven.
Betekenis geven	Onderzoeken, (filosofisch) bevragen en analyseren van uitingen van kunst en cultuur in heden en verleden, bezien vanuit verschillende perspectieven. Denk daarbij onder andere aan individuele, collectieve, sociale, culturele en historische perspectieven. Betekenis geven heeft betrekking op zowel de kunstuitingen die leerlingen maken als op professionele kunstuitingen die leerlingen meemaken.
Context	Een betekenisvolle situatie waarbinnen kennis en vaardigheden kunnen worden toegepast.
Cross-overs	Een combinatie van verschillende kunststijlen, die herkenbaar zijn in het artistieke eindproduct.
Cultuur	Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die wij, vanuit onze eigen achtergrond, daaraan geven.
Culturele competenties	Dit zijn de competenties die bijdragen aan het in vrijheid kunnen deelnemen aan het culturele leven (ook wel culturele vermogens). De noodzakelijke culturele vermogens zijn: <ul style="list-style-type: none">- kennis van cultuur: cultureel (zelf)bewustzijn; kunnen ervaren van culturele verschillen en patronen, en daarmee speels kunnen omgaan;- eigen maken van vormtalen en kunnen spelen met verwachtingen en conventies;- in staat (gesteld) zijn deel te nemen aan het culturele leven.
Creativiteit	Het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke (originele) maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te bedenken. Creativiteit veronderstelt een flexibele houding die mensen in staat stelt om van bekende manieren van denken los te komen, gewoontes te veranderen en om zaken in een nieuw licht te zien.
Divergent denken	Het denkproces dat zonder beperkingen of voorwaarden is, en dat leidt tot een brede stroom van talrijke, diverse en originele ideeën.

Embodiment	(Afgeleid van embodied cognition) wil verklaren hoe onze cognities tot stand zijn gekomen. Het accent ligt bij het belang van het lichaam en op de interactie tussen lichaam, brein en omgeving bij cognitievorming. Embodiment kan in het onderwijs toegepast worden: <ul style="list-style-type: none"> - Als voorwaarde om te leren: bewegen kan bijvoorbeeld concentratie verbeteren, kan het geheugen versterken). - Om de effectiviteit van leren te verbeteren: het lichaam wordt ingezet om het begrip van leerstof te verhogen (specifieke bewegingen maken).
Filosofisch bevragen van kunst	Formuleren van vragen waarbij het stellen van vragen belangrijker is dan de juiste antwoorden geven. Vraagstellingen waarbij het niet direct gaat om goed of fout of een eenduidig oordeel.
Inclusie	Insluiting, op basis van gelijkheid en gelijkwaardigheid, iedereen erbij betrekkend.
Innovatie	Innovatie is een term die gaat over nieuwe ideeën, over vernieuwing. Mensen die innoveren zijn bezig met het ontwikkelen en doorvoeren van vernieuwingen en verbeteringen.
Interdisciplinair	Samenwerking tussen disciplines vanuit de meerwaarde die ontstaat wanneer er inhoudelijk wordt samengewerkt. Disciplines beïnvloeden en inspireren elkaar op het niveau van de inhoud (kennis en vaardigheden). Interdisciplinaire samenwerking doet de grenzen van de (mono)disciplines verdwijnen en is meer dan de optelsom van disciplines.
Iteratief proces	In een iteratief proces gaan leerlingen experimenteren, ideeën vormen en onderzoeken. Door in het proces vooruit en achteruit te gaan of stappen te herhalen, komen leerlingen langzaam maar zeker tot een (eind)resultaat. Leerlingen gebruiken voortschrijdend inzicht in een volgende fase van het proces.
Kunst	Een uiting van menselijk denken, doen en maken en is een specifieke vorm van cultuur en tijdgebonden.
Leergebied Kunst en Cultuur	Vanuit de huidige doelen gezien omvat het leergebied Kunst & Cultuur: beeldende vorming (tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen en audiovisuele vorming), dans, theater, muziek, cultureel erfgoed, Kunst (algemeen), CKV (Culturele Kunstzinnige Vorming) én de vakken die hieruit zijn voortgevloeid (nieuwe media) en in zich de toekomst zullen ontwikkelen.
Maken (productie)	Het artistiek-creatief proces van vormgeven en (re)produceren waarin leerlingen samen of alleen uiting leren geven aan ervaringen, gevoelens, gedachten en ideeën met (bewegend) beeld, klank, woord en met beweging in relatie tot de ruimte of omgeving. Ook combinaties van deze vormen zijn mogelijk.

Meemaken (receptie)	Zintuiglijke en theoretische onderzoeken met (bewegend) beeld, klank, woord en met beweging in relatie tot de ruimte of omgeving. Ook combinaties van deze vormen zijn mogelijk. Ervaring met professionele kunst in een levensechte context, binnen of buiten school. Leerlingen leren betekenis te geven aan hun ervaring.
Multidisciplinair	Twee of meer leergebieden zijn georganiseerd rond hetzelfde thema, onderwerp of concept, maar de leergebieden (en de disciplines daarbinnen) behouden hun identiteit.
Problematiseren	Het proces van problem-finding (divergent denken) en problem-solving (meer convergent denken).
Raamwerk	Het raamwerk laat zien hoe de grote opdrachten van het leergebied zich tot elkaar verhouden en hoe de bouwstenen (in ontwikkeling) zich verhouden tot grote opdrachten.
Re- creëren	Een interpretatie geven van bestaand werk.
Reflecteren	Daar waar in deze visie gesproken wordt van reflectie moet dit gelezen worden als 'reflectie op het product en het (werk)proces'. Het gaat hier om een (tussentijdse) terugblik op het eigen handelen in het proces en/of het (tussen)product om zicht te krijgen op de ontwikkeling en/of vorderingen en volgende doelen te bepalen.
Transdisciplinair	Samenwerking met een vergaande integratie van kennis en vaardigheden van verschillende disciplines waarbij vaak complexe, grote overstijgende thema's centraal staan.
Verbeeldingskracht	Het vermogen om in ons hoofd mentale representaties te maken van dingen die we op dat moment niet waarnemen. We kunnen 'beelden' oproepen die we eerdere hebben waargenomen, of op basis van zintuiglijke input nieuwe beelden creëren. Iets (nieuws) bedenken.
Zeggingskracht	Vermogen om een indruk achter te laten, de uitdrukking en uitstraling van artistiek werk.

Bijlage B. Meer lesvoorbeelden

Lesvoorbeelden Fase 1

Titel	Hoe klinkt muziek uit andere landen
Fase	1 (po jongere kind)
Disciplines	muziek
Doelstellingen	
Muziek: leerlingen leren over muziek uit andere landen en leren zelf muziek maken Samenhang: Mens & Maatschappij	
<p>Tijdens het thema 'reis rond de wereld' (1) * verkennen leerlingen wereldmuziek. Leerlingen luisteren naar verschillende muziekstukken als inspiratie en luisteren naar de klank van de instrumenten (2). Er worden kleine instrumenten uit verschillende landen in de kring gelegd. Leerlingen onderzoeken hoe klank uit deze instrumenten komt (3) en bespreken uit welke landen deze instrumenten komen.</p> <p>In de muziekhoek staat een grote bak met instrumenten. Leerlingen verkennen de instrumenten en onderzoeken hoe deze geluid kunnen maken (4). Leerlingen leren dat in veel Zuid-Amerikaanse muziek de nadruk ligt op het ritme en dat deze muziek niet zonder beweging kan. Bij de Afrikaanse muziek is het verhaal vaak heel belangrijk, de muziek beeldt iets uit. Ook hiermee gaan de leerlingen aan de slag (5). Voor de hele onderbouw komt er een voorstelling op school waarbij wereldmuziek centraal staat (6). Leerlingen bespreken met elkaar wat ze gehoord hebben en wat ze weer kunnen gebruiken in een muziekhoek (7). Na elke speel- en werktijd presenteren de leerlingen wat ze gemaakt hebben (8). De leerlingen blijven het hele thema aan wereldmuziek werken in de muziekhoek, waarbij ze steeds beter leren een eigen invulling te geven aan het geheel (9).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens en Maatschappij</p> <p>(2) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(3) KC 1.1 Maak- en Denkstrategieën; KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden.</p> <p>(4) KC2.1 Kunstzinnige expressie</p> <p>(5) KC 5.1 Functies van Kunst</p> <p>(6) KC 7.1 Beleven van kunst</p> <p>(7) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>8) KC 8.1 Tonen en Delen van eigen werk</p> <p>(9) KC 2.1 Artistieke Expressie</p>

<p>Titel Fase Disciplines</p>	<p>“Het kan gewoon”! (Maak een analoge game) 1 beeldend, theater</p>
<p>Doelstellingen Beeldend: leerlingen leren een analoge game te maken en te spelen Theater: leerlingen leren personages vorm en inhoud te geven Samenhang: digitale geletterdheid</p>	
<p>De leerlingen praten over hun favoriete games en bekijken bestaande games. Zij proberen antwoord te vinden op een aantal vragen (1) *: Hoe zien de achtergronden van games eruit? Welke vormen en kleuren zie je vooral? Welke personages spelen in de games en hoe zien ze eruit? Wat is het belangrijkste bij het spelen van een game? Welke verhalen worden gespeeld in games (2)? De leerlingen leren dat de achtergronden steeds verschillend zijn en personages door deze achtergronden ‘reizen’ en een opdracht moeten volbrengen (3). Het verloop van een game hangt af van beslissingen die je als speler neemt. Op basis van het gesprek (4) krijgen de leerlingen de opdracht een achtergrond te maken (het speelveld) voor een game. De achtergrond is geïnspireerd op werk van kunstenaars waarin kleur en organische vormen een grote rol spelen. Met verschillende tekenmaterialen maken leerlingen een eigen onderdeel van het speelveld. De verschillende onderdelen worden samengevoegd tot een geheel (5). Met elkaar bedenken leerlingen een verhaallijn voor het game dat past bij het speelveld (6). Bij deze verhaallijn bedenken leerlingen personages. Deze worden in zwart wit uitgevoerd zodat er sprake is van een contrast met het speelveld (6). Wanneer leerlingen het spel spelen wordt er een filmpje gemaakt dat zij delen met enkele familieleden (7).</p> <p><i>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</i></p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les. (1) Digitale Geletterdheid; KC 7.1 Beleven van Kunst (2) KC 1.2 Denkstrategieën (3) KC 2.1 Artistieke Expressie (4) KC 1.2 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën; KC 2.1 Artistieke Expressie (5) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden (6) KC 2.1 Artistieke Expressie; KC 1.2 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën (7) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Titel	We gaan op berenjacht	
Fase	1	
Disciplines	theater en dans	
Doelstellingen		
Theater: Leerlingen leren bij het bestaande prentenboek eigen ideeën verbeelden en presenteren		
Dans: leerlingen leren vakbegrippen te gebruiken op het gebied van dans en theater		
<i>Samenhang:</i> Nederlands		
<p>Het prentenboek 'We gaan op berenjacht' wordt in de klas gelezen (1) *. Daarna wordt het boek nog eens gelezen waarbij de leerkracht alle avonturen tijdens het lezen groots uitspeelt (2). De leerlingen doen de leerkracht na in beweging, mimiek en geluid (3). Na een aantal keren dit samen te oefenen mogen de leerlingen het zonder leerkracht uitspelen (4). Vervolgens mogen de leerlingen in groepjes zelf bepalen op welke plekken ze komen als ze op berenjacht gaan. Ze beelden uit hoe ze dan lopen, bewegen en kijken en oefenen dit een aantal keren met hun groepje (5). Daarna mogen alle groepjes hun plekken aan de rest van de klas laten zien terwijl de docent het verhaal vertelt. (6) De leerlingen die kijken vertellen wat ze vonden aan alle bewegingen en geluiden (7).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les, waarbij de nadruk ligt op 1.1</p> <p>(1) Nederlands</p> <p>(2) KC 7.1 Beleven van Kunst</p> <p>(3) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(4) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(5) KC 1.1 Maakstrategieën; KC 2.1 Artistieke expressie</p> <p>(6) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p> <p>(7) KC 1.2 Denkstrategieën</p>	

Lesvoorbeelden Fase 2

Titel	Pick a bale o'cotton
Fase	2
Disciplines	muziek en dans
<p>Doelstellingen</p> <p>Muziek: leerlingen herkennen ritmes en toonhoogten in een Afro-Afrikaanse worksong bij het oefenen daarvan, leerlingen benoemen de functie van de worksong.</p> <p>Dans: leerlingen ervaren dat het ritme en het tempo van de worksong de kracht van lichaamsbewegingen ondersteunt.</p> <p>Samenhang: Mens & Maatschappij, Burgerschap</p>	
<p>De worksongs zijn een genre, ontstaan onder de Afro-Amerikanen. Het waren werkliederen die de tot slaafgemaakten zongen tijdens het zware werk op plantages (1)*. De inhoud van de worksongs en het ritme ondersteunde het repetatieve werk en was bedoeld om het werk te verlichten (2). De klas luistert eerst naar een opname van Lead Belly (3). Aan leerlingen wordt gevraagd of ze weten waar dit nummer over gaat. Vervolgens leren de kinderen het lied zingen in het juiste ritme en op de juiste toonhoogte (4). Voor en na het zingen wordt er aandacht besteed aan de inhoud van het nummer en op welke manier, met welke emotie, dit gezongen is? Deze lesactiviteit kan leiden tot een uitgebreider project over het slavernijverleden (5).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les, waarbij hier de nadruk ligt op denkvaardigheden.</p> <p>(1) KC 5.1 Kunst- en cultuurhistorische contexten; Mens en Maatschappij</p> <p>(2) KC 6.1 Functies van kunst; Burgerschap</p> <p>(3) KC 7.1 Beleven van kunst;</p> <p>(4) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(5) Mens en Maatschappij en Burgerschap</p>

Titel	Schuilplaats in de stad
Fase	2
Disciplines	beeldend en muziek
Doelstellingen	
Muziek: leerlingen leren dat muziek een verbeelding is van een ervaring of een idee	
Beeldend: leerlingen leren een onderwerp vanuit verschillende standpunten te onderzoeken	
Samenhang: Mens & Maatschappij, Burgerschap, Mens & Natuur	
<p>Tijdens het thema 'de stad' onderzoeken leerlingen het leven in de stad via interviews, fotografie en bestaande foto's. Ze vergelijken de stad met het platteland en vergelijken de stad van nu met vroeger (1)</p> <p>*. Er wordt geluisterd naar muziek met als thema 'de stad' (2) en gesproken over de inhoud van de muziek. De leerlingen kiezen binnen het thema een onderwerp om verder te onderzoeken en vanuit daar een ontwerp te maken (3). Ze kunnen zich bijvoorbeeld verdiepen in 'schuilplaatsen', waarbij oplossingen van vormgevers, kunstenaars (4) en gebruikers worden onderzocht (5). Voor het ontwerp worden door leerlingen kaders bedacht (6) en schetsen en modellen gemaakt (7).</p> <p>Tijdens het maakproces bevragen leerlingen het werk van elkaar, er ontstaan nieuwe ideeën waardoor leerlingen hun ontwerpen kunnen verbreden en te verdiepen (8).</p> <p>Tijdens de expositie bij de afsluiting presenteren de leerlingen hun onderzoek, ontwerpen en resultaten aan publiek (9) met op de achtergrond het nummer van Alicia Keys – New York. Leerlingen reflecteren op hun eigen werk en elkaars werk (10).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens en Maatschappij, Mens en Natuur en Burgerschap</p> <p>(2) KC 7.1 Beleven van Kunst</p> <p>(3) KC 2.1 Artistieke Expressie</p> <p>(4) KC 6.1 Functies van Kunst</p> <p>(5) KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën</p> <p>(6) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(7) KC 1.1 Maakstrategieën</p> <p>(8) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(9) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p> <p>(10) KC 1.1 Denkstrategieën</p>

Titel Fase Disciplines	Rare jongens die Romeinen 2 dans
Doelstellingen Dans: leerlingen ontdekken via dansopdrachten historische begrippen Samenhang: Mens & Maatschappij	
<p>(1*) Tijdens het thema 'Romeinen' onderzoeken (2) leerlingen begrippen als het galeischip, het Colosseum, de gladiator, een schildpadformatie. Leerlingen zetten met de hele groep samen in een korte tijd verschillende Romeinenformaties neer, zoals een horizontale, verticale, diagonale lijn van soldaten of de schildpadformatie (uit Asterix en Obelix) (3). Leerlingen voelen letterlijk de vorm van een galeischip door zittend in twee rijen dicht bij elkaar tegelijk in hetzelfde ritme roeibewegingen uit te voeren (4). Er worden duo's van leiders en volgers gevormd. De leider (gladiator) zorgt ervoor dat er zo duidelijk mogelijk aan een onzichtbaar touw richting wordt aangegeven, denk aan: vooruit, opzij, boven beneden en tempo. De volgers proberen zo precies mogelijk de richting en kwaliteit van de bewegingen uit te voeren (5). In het Colosseum worden er gevechtsdansen gemaakt. Onder leiding van de leerkracht wordt er een groepsdans ingestudeerd met aanvallende, verdedigende en ontwijkende bewegingen en daarna wordt er in tweetallen in slow motion een gevechtsdans in actie en reactie gemaakt die gereproduceerd kan worden (6). De gevechtsdansen worden aan elkaar gepresenteerd (7) waarna er gereflecteerd wordt (8) met gerichte vragen. De feedback (9) kan worden meegenomen in het verdiepen en uitwerken van volgende duetten (10).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens en Maatschappij</p> <p>(2) KC1.2 Denkstrategieën</p> <p>(3) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(4) KC 7.1 Beleven van Kunst</p> <p>(5) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(6) KC 2.1 Artistieke expressie</p> <p>(7) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p> <p>(8) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(9) KC 1.1 en 1.2 Maakstrategieën en Denkstrategieën</p> <p>(10) KC 2.1 Artistieke expressie</p>

Titel	Geluiden vangen uit het verleden
Fase	2
Disciplines	cultureel erfgoed
Doelstellingen	
Erfgoed: leerlingen leren zich in te leven Muziek: leerlingen maken geluiden met onbekende voorwerpen Samenhang: Mens & Maatschappij	
<p>Om je in te leven in een andere cultuur, andere tijd, ander land, helpt het om je te verplaatsen in de tijd. Verhalen waarbij meerdere zintuigen actief zijn, kunnen daar een bijdrage aan leveren.</p> <p>Leerlingen luisteren naar een kort verhaal van een historische gebeurtenis, bijvoorbeeld over de eerste stoomtrein (1) *. Op een tafel liggen voorwerpen waarmee leerlingen geluid kunnen maken. De leerlingen bedenken in groepjes van drie welke geluiden bij het verhaal passen (2). Ze experimenteren met de voorwerpen en proberen zoveel mogelijk geluiden uit de voorwerpen te halen die passen bij het verhaal (3). De leerkracht leest daarna het verhaal nog een keer voor. De leerlingen maken de passende geluiden op het juiste moment in het verhaal (4).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les, waarbij de nadruk ligt op 1.1.</p> <p>(1) Mens en maatschappij (2) KC1.1 en 1.2: Maak- en Denkstrategieën (3) KC2.1 Kunstzinnige expressie (4) KC8.1: Tonen en delen van eigen werk</p>

Titel	Fabelachtige animatie
Fase	2
Disciplines	film (theater, muziek)
Doelstellingen	
Theater: leerlingen ontwerpen een fabeldier en bedenken een verhaal Film: Leerlingen leren eenvoudige animatietechnieken gebruiken Samenhang: Nederlands en Engels/moderne vreemde talen	
<p>In een animatie is niets onmogelijk. Niet bestaande wezens kunnen een vorm en een karakter krijgen. De groepsleerkracht leest fabels voor en laat vanuit de hele wereld verschillende illustraties zien (1*). Leerlingen wordt gevraagd naar aanleiding van de verhalen fabeldieren te maken. Ze maken schetsen en collages van fabeldieren (2). Leerlingen bedenken een verhaallijn waarin duidelijk is wat de hoofdfiguur en bijfiguren zijn, wat de situatie is en hoe het afloopt (3). Vervolgens maken leerlingen in groepen een animatie van (4) maximaal een minuut. Dit doen ze met de camera (van de mobiel) of (animatieapps op) een tablet (5) waarop ze foto's kunnen omzetten naar animatie (6). Te denken valt aan stop-motion of digitale tekenanimatie. Ter afsluiting presenteren leerlingen hun animaties aan elkaar en reflecteren op elkaars werk (7).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>Nederlands/EMVT</p> <p>(2) KC 5.1 Kunst- en cultuurhistorische context (3) KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën (4) KC 2.1 Artistieke expressie (5) Digitale geletterdheid (6) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden (7) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Lesvoorbeelden Fase 3

Titel	Laat je horen!
Fase	3
Disciplines	dans
Doelstellingen:	
<p>Dans: De leerlingen leren hun boodschap (standpunten) te verbeelden in dans Samenhang: Mens & Maatschappij, Nederlands, Burgerschap</p>	
<p>De leerlingen bekijken de choreografie: 'Monument voor een gestorven jongen' van Rudi van Dantzig en/of 'De groene tafel' van Kurt Joossen (1) *. In de voor- en nabespreking, bespreken de leerlingen de aanleiding, de tijd waarin deze stukken zijn gemaakt (2), de boodschap van de makers (3) en de effecten bij henzelf en het publiek. In de danslessen gaan de leerlingen onder begeleiding aan de slag met verschillende maatschappelijke thema's die op dat moment spelen (4). Ze leren in dit onderzoek hoe ze met beweging, tijd, kracht en ruimte de zeggingskracht van beweging kunnen versterken en daarmee meningen, standpunten kunnen verbeelden (5). Bij andere kunstvakken leren de leerlingen hoe ze de boodschap kunnen versterken, door middel van affiches en het gebruik van theatrale middelen (6). In de verdieping kiezen groepjes van leerlingen een thema en de boodschap die ze willen communiceren. Ze onderzoeken hoe ze deze boodschap kunnen verbeelden in dans, maken keuzes en maken een choreografie en gebruiken elementen van andere kunstvakken om de boodschap te versterken (7). Aan het einde van het thema presenteren de groepjes hun dans in de gemeenschappelijke afsluiting en reflecteren op elkaars werk (8).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) 7.1 Beleving van kunst</p> <p>(2) KC 1.2 Denkstrategieën;</p> <p>KC 5.1 Kunst en cultuurhistorische contexten</p> <p>(3) KC 6.1 Functies van kunst</p> <p>(4) KC 1.1 Maakstrategieën;</p> <p>KC 5.1 Kunst en cultuurhistorische contexten</p> <p>(5) KC 2.1 Kunstzinnige expressie</p> <p>(6) Mens en Maatschappij, Nederlands, Burgerschap</p> <p>(7) KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën;</p> <p>KC 2.1 Kunstzinnige expressie;</p> <p>KC 3.1 Technieken en vaardigheden;</p> <p>KC 6.1 Functies van kunst</p> <p>(8) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Titel	Ontspullen
Fase	3
Disciplines	beeldend
Doelstellingen	
Beeldend: leerlingen leren zich te verdiepen in de maakindustrie, duurzaamheid en hergebruik van materialen	
Samenhang: Mens & Maatschappij, Burgerschap	
<p>Leerlingen onderzoeken wat duurzaamheid voor henzelf betekent en welke rol zij daarin kunnen spelen als maker en als consument(1) *.</p> <p>Het project is een samenwerking tussen de leergebieden Kunst & Cultuur, Mens & Maatschappij en burgerschap. De vraag van het project is hoe we kunnen 'ontspullen' (1). De leerlingen onderzoeken of zij een artistiek of functioneel object kunnen ontwerpen dat ontstaat door het hergebruik van materialen (2). Ter inspiratie bekijken en bespreken zij werk van kunstenaars die zich bezighouden met deze vraag. Ook wordt er naar werk gekeken op het grensvlak van kunst, techniek en wetenschap (3). Leerlingen stellen elkaar kritische vragen over het gebruik van materialen, uitputting van grondstoffen en duurzaamheid. Ze onderzoeken en experimenteren met materialen en middelen, combineren technieken en maken gebruik van elkaars ideeën en uitkomsten. Zij exposeren hun werk en reflecteren op het proces en het product (4).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) Mens & Natuur, Mens en Maatschappij, Burgerschap, Digitale geletterdheid</p> <p>(2) KC4.1 Artistieke innovatie;</p> <p>KC 1.1 en 1.2 Maak- en Denkstrategieën</p> <p>(3) KC7.1 Beleven van kunst,</p> <p>(4) 1.1 Maakstrategieën; KC1.2 Denkstrategieën</p>

Titel	vervreemdend perspectief
Fase	3
Disciplines	film, fotografie en muziek
Doelstellingen	
<p>Film en fotografie: leerlingen leren camerastandpunten te gebruiken om een vervreemdend effect te realiseren</p> <p>Muziek: Zij leren tevens dat geluiden en muziek het effect van de vervreemding kan versterken.</p> <p>Samenhang: met digitale geletterdheid</p>	
<p>Door te spelen met standpunten kun je de realiteit in een film manipuleren. Leerlingen creëren vervreemdende situaties met voorwerpen en leggen dit op film vast (1)*.</p> <p>Leerlingen kijken naar foto's en filmbeelden die een vervreemdend effect hebben en leren over special effects in film (2) (3) (4). In een gesloten enveloppe krijgen ze een voorwerp aangereikt. Dit voorwerp gaan ze door middel van 'forced perspective' vervreemden (5). Leerlingen experimenteren met afstand en met perspectief waardoor objecten groter of kleiner lijken dan ze in werkelijkheid zijn en maken filmpjes van maximaal 30 seconden. Door muziek en geluid te integreren leren leerlingen het vervreemdende effect te versterken. Hierbij gebruiken leerlingen camera, mobiel, opname apparatuur en film-bewerkingsprogramma's om hun filmpjes te monteren (7).</p> <p>Ter afsluiting presenteren leerlingen de filmpjes aan elkaar en reflecteren op het product en het proces (8)</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) KC 6.1 Functies van Kunst</p> <p>(2) KC 5.1 Kunst en Culturele context</p> <p>(3) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(4) KC 7.1 Beleven van kunst</p> <p>(5) KC 1.1 Maakstrategieën</p> <p>(6) KC 2.1 Artistieke expressie</p> <p>(7) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(8) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Titel	Poëzie in beeld
Fase	3
Disciplines	beeldend
Doelstellingen	
Beeldend: leerlingen leren een (eigen) gedicht te verbeelden of illustraties te maken bij een (eigen) gedicht Samenhang: Nederlands	
Samen met Nederlands (of een moderne vreemde taal) schrijven de leerlingen gedichten (1) *. Tijdens de lessen onderzoeken de leerlingen werken van vormgevers en kunstenaars. Ze onderzoeken hoe deze makers zich laten inspireren door tekst en hoe ze hun interpretatie in beeld vertalen (2) (3). Leerlingen letten specifiek op hoe voorstelling, vormgeving en typografie de sfeer en betekenis van een gedicht versterken (4). Ze maken kennis met verschillende technieken (2D- als 3D-werk, animatietechnieken). Met verschillende materialen worden schetsen, proefjes en materiaalexperimenten gedaan (6). Leerlingen maken ontwerpen en kiezen met welke techniek zij hun gedicht willen verbeelden of illustreren (7). Samen met Nederlands worden de gedichten en werkstukken gepresenteerd (8). Van de werken en gedichten worden kaarten gemaakt die door de school worden gebruikt voor PR-doeleinden. * De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.	De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les. (1) Nederlands of MVT (2) KC 6.1 Functies van Kunst (3) KC 1.2 Denkstrategieën (4) KC 2.1 Artistieke expressie (5) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden (6) KC 1.1 Maakstrategieën (7) KC 2.1 Artistieke expressie (8) KC 8.1 Tonen en delen van werk

Titel	Stilte bestaat niet - geluiden uit je omgeving
Fase	3 (onderbouw vo)
Disciplines	muziek
Doelstellingen	
Muziek: leerlingen worden zich bewust van geluiden in hun omgeving en leren deze gebruiken in een eigen compositie Samenhang: Mens & Natuur	
Bij project 'Stilte bestaat niet' onderzoeken leerlingen geluiden uit hun omgeving (1) *. Leerlingen bekijken bronnen van professionals die omgevingsgeluiden verwerkt hebben in eigen werk. Leerlingen nemen omgevingsgeluiden op met bijvoorbeeld een telefoon, tablet of laptop, maken met bijvoorbeeld water en aluminiumfolie nieuwe geluiden (2). Met het programma 'makey makey' laden ze de opgenomen geluiden in een laptop en verwerken deze in een eigen compositie (3). Uiteindelijk tonen leerlingen de opbrengsten aan de klas (4) en reflecteren ze op wat ze tijdens dit project inhoudelijk geleerd (5) hebben en over zichzelf. * De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.	De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les. (1) KC 1.2 Denkstrategieën (2) KC 1.1 Maakstrategieën (3) KC 2.1 Artistieke expressie; KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden; KC 4.1 Artistieke innovatie (4) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk (5) Mens en Natuur

Titel	Videoclip maken
Fase	3
Disciplines	theater
Doelstellingen	
Theater: leerlingen leren personages te verbeelden Muziek: leerlingen leren betekenis te geven aan muziek Samenhang: Engels/moderne vreemde talen	
<p>Klassikaal kijken leerlingen naar professionele clips en bespreken de verhaallijn, de karakters, het decor en de locaties (1, 2) *. Vervolgens maken leerlingen in groepjes zelf een videoclip. Ze bepalen welk nummer zij willen gebruiken voor het maken van de videoclip. Bij een Engelstalig nummer vertalen leerlingen de tekst (3). Leerlingen maken bij de tekst en de muziek een storyboard. Zij ontwikkelen een origineel verhaal met een verhaallijn en personages (4, 5). Ze verdelen de rollen (voor en achter de schermen), kiezen locaties en maken een plan voor het regelen van bijvoorbeeld kostuums en attributen. De leerlingen die spelen letten op hun mimiek. De houding en de gebaren moeten passen bij de personages die ze uitbeelden (6). Dit oefenen zij in een aantal lessen. Vervolgens nemen ze de clip op (8), monteren de beelden waarbij er gelet wordt op beginscherm en aftiteling. De videoclips worden bekeken op het digibord en met de hele klas nabesproken (9).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) KC 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(2) KC 7.1 Beleven van kunst</p> <p>(3) Engels/ moderne vreemde talen</p> <p>(4) KC 3.1 Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(5) KC 1.1 Maakstrategieën</p> <p>(6) KC 2.1 Artistieke Expressie ; KC 1.1 Maakstrategieën</p> <p>(8) KC 3.1. Artistieke technieken en vaardigheden</p> <p>(9) KC 1.2 Denkstrategieën; KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

Titel	Theatervoorstelling instuderen (bestaande tekst)	
Fase	3	
Disciplines	theater, beeldend en muziek	
Doelstellingen		
<p>Theater: leerlingen ervaren, op basis van een bestaande tekst, alle facetten van het maken van een theatervoorstelling. Ze leren een theatertekst analyseren, ze leren de theatertekst vormgeven en leren bewuste keuzes te maken in de vormgeving.</p> <p>Muziek: leerlingen leren muziek en geluidseffecten te integreren</p> <p>Beeldend: leerlingen leren betekenis te geven aan keuzes in decor, rekwisieten, belichting, kostuums, hairstyling en grime.</p> <p>Samenhang: Nederlands en afhankelijk van de tekst: mvt, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur en Burgerschap.</p>		
<p>Een professionele theatertekst, gekozen door docent of leerlingen, wordt met en door leerling gelezen, geanalyseerd en besproken (1) *. Indien aan de orde wordt de (historische) context en de functie van het theaterstuk besproken (2) bij M&M.</p> <p>De leerlingen leren in stappen de theatertekst vorm te geven door een manier van spelen te kiezen (speelstijl), door transformatie in lichaam en stem en door gebruik van de ruimte (mise-en-scène). Leerlingen leren daarbij vaktaal te gebruiken (3). Ze experimenteren met de theatervormgeving (decor, rekwisieten, kostuums, grime, hairstyling) en zoeken muziek en bedenken geluidseffecten. Ze onderzoeken de betekenis van de verschillende opties en maken bewuste keuzes op basis van de (door leerlingen gekozen) functie van de theatertekst (4). Leerlingen presenteren en bespreken tussentijds hun vorderingen. Na de generale repetitie volgt een presentatie aan leerlingen en/of ouders en wordt er gereflecteerd op het proces en het product (5).</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les.</p> <p>(1) KC 7.1 Beleven van kunst en KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p> <p>(2) Samenhang met Nederlands, in het geval van een Engelse tekst met én afhankelijk van de thematiek bijvoorbeeld met Mens en Maatschappij, Burgerschap of Mens en Natuur;</p> <p>KC 1.2 Denkstrategieën;</p> <p>KC 5.1 Kunst en cultuurhistorische contexten; KC 6.1 Functies van kunst</p> <p>(3) KC 1.1 Maakstrategieën;</p> <p>KC 2.1 Artistieke Expressie;</p> <p>KC 3.1 Artistieke Technieken en Vaardigheden.</p> <p>(4) KC 1.1 Maakstrategieën;</p> <p>KC 2.1 Artistieke Expressie;</p> <p>KC 3.1 Artistieke Technieken en Vaardigheden;</p> <p>KC 6.1 Functies van Kunst</p> <p>(5) KC 8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>	

Titel	Kruip in de huid van
Fase	3
Disciplines	erfgoed en theater
Doelstellingen	
Erfgoed: leerlingen leren verschillende emoties en standpunten te verkennen naar aanleiding van een historische gebeurtenis	
Theater: leerlingen leren over het verleden door zich in te leven in andere personages	
Samenhang: Mens & Maatschappij, Burgerschap	
<p>Leerlingen luisteren naar een historische gebeurtenis uit hun stad of hun dorp (1) *. Het kan bijvoorbeeld gaan over een gerechtelijk proces van lang geleden of over een beschuldiging van hekserij. In de klas worden alle betrokken partijen geïnventariseerd (denk aan de hoofdpersoon, de rechter, de (bezorgde of gedupeerde) burgers, de hoofdpersoon) (2). Ieder groepje verdiept zich in een partij door het perspectief van de partij of persoon uit te werken in een woordweb. Welke meningen, overtuigingen en emoties had die partij? (3), hoe ziet het personage eruit? Leerlingen leven zich in, oefenen de rol en spelen verschillende kanten van het verhaal na. Als alle groepen hun partij geoefend hebben wordt het hele verhaal gespeeld (5). Welke meningen en emoties had elke partij? En, zouden er nu andere inzichten zijn?</p> <p>* De nummers in de tekst corresponderen met de nummers in de rechterkolom en de titels van bouwstenen waaraan gewerkt wordt.</p>	<p>De bouwstenen 1.1 Maakstrategieën en 1.2 Denkstrategieën zijn de basis van deze les waarbij de nadruk ligt op 1.2.</p> <p>(1) BS 7.1 Beleven van Kunst</p> <p>(2) Mens & Maatschappij Burgerschap</p> <p>(3) BS 1.2 Denkstrategieën</p> <p>(4) BS 2.1 Artistieke Expressie</p> <p>(5) BS8.1 Tonen en delen van eigen werk</p>

